

СУЧАСНІСТЬ

ТРАВЕНЬ — Ч. 5 (265)

М. ФІШБЕЙН: ВЕЧІР БЕЗ КОЛИСКОВОЇ

М. ШКАНДРІЙ: МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ

**Ю. ШЕВЕЛЬОВ: УКРАЇНІЗАЦІЯ:
РАДЯНСЬКА ПОЛІТИКА 1925-32 РОКІВ**

Д. ГУМЕННА: ДІТИ З ОЧИМА СУДДІВ

**М. ХЕЙФЕЦ: В'ЯЧЕСЛАВ ЧОРНОВІЛ —
ЗЕКІВСЬКИЙ ГЕНЕРАЛ**

**Б. ОСАДЧУК: ПОДВІЙНА МОРАЛЬ
ЧИ РОЗДВОЄННЯ СВІДОМОСТІ?**

ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

Емма Андієвська

ГЕРОСТРАТИ

Роман. 1971, 500 стор.

Ціна 7 ам. дол.

РОМАН ПРО ДОБРУ ЛЮДИНУ

Повість. 1973, 291 стор.

Ціна 6 ам. дол.

НАУКА ПРО ЗЕМЛЮ

Поезії. 1975, 126 стор.

Ціна 5 ам. дол.

РОМАН ПРО ЛЮДСЬКЕ ПРИЗНАЧЕННЯ

Роман. 1982, 454 стор.

Ціна 15 ам. дол

НОВЕ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

РОБІТНИЧІ СТРАЙКИ В ПОЛЬЩІ 1980

Мюнхен, 1981, 193 стор. Обкладинка Ореста Слупчинського.

До збірки увійшли документи, які розповідають історію виникнення і діяльність вільної профспілки польських робітників «Солідарність». Збірка включає тексти заяв Комітету оборони робітників (КОР), Хартію робітничих прав, тексти документів про утворення і легалізацію вільних профспілок, зокрема домовлення Міжзаводських страйкових комітетів з урядовими комісіями, документи про перебіг страйків на різних заводах і в містах Польщі, а також тексти заяв солідарності з «Солідарністю» польських письменників, студентів, учених, представників Католицької Церкви. Вміщено також уривки зі статей та есеїв Яцяка Куроня, Адама Міхніка та Лешка Мочульського. Збірка ілюстрована фотодокументами.

Вибір документів, передмова та висновки Мирослава Прокопа.

Ціна: 7 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасности» висилати на адреси В-ва:

В Європі:

Sučasnist
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5
Federal Republic of Germany

У США і Канаді:

Nina Innytzkyj
254 West 31st St. 8 th Floor
New York, N. Y. 10001
USA

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ТРАВЕНЬ 1983

Ч. 5 (265)

**РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТЬ ТРЕТІЙ
МЮНХЕН**

«SUČASNIST» — MAI 1983

MÜLLERSTR. 33, RGB., '8000 MÜNCHEN 5

Редактор: Іван Кошелівець.

Редакційна колегія: Вольфрам Бургардт, Василь Витвицький, Анатоль Камінський, Богдан Кордюк, Василь Маркус, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришина, Леонід Плющ, Мирослав Прокоп, Богдан Рубчак, Надія Світлична, Юрій Шевельов.

Видас: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріали до редакції просимо надсилати на адресу: Sučasnist, Müllerstr. 33, Rgb. 8000 München 5, Bundesrepublik Deutschland. Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки матеріалів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в «Historical Abstracts».

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Verleger: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I Czornij.

Anschrift für alle:

Müllerstr. 33, Rgb. (Telefon 26-37-73)
8000 München 5
Bundesrepublik Deutschland.

Druck: Gebrüder Westenhuber
8000 München 2, Heimeranplatz 4.

Вечір без колискової

Мойсей Фішбейн

ЯР

I

У вранішню тишу
б'ються крила птахів.
Самотній голос.
Самотня зірка.
Ще не зітерті
вчорашні сліди,
вечір без колискової.
Ще з люстра не зникли
вчорашні обличчя.
Ще спить
Рохеле без дірки в скроні.
Самотній голос.
Вже зірки нема.
Птахи дивляться на землю
з холодного неба.
Човгання. Гамір. Рипіння. Тупіт.
Вони йдуть
холодною твердою бруківкою,
тисячі люду
йдуть між твердих невблаганних стін,
вони несуть
Рохеле без дірки в скроні,
ось вона, скроня,
дитяча скроня без дірки,
вони несуть її туди, до кулеметів.
Човгання. Тупіт. Рипіння. Гамір.
З неба
на землю
дивляться птахи.

Пропоновану тут добірку становлять ранні поезії Мойсея Фішбейна, що увійшли до його книжки «Збірка без назви», яка незабаром має вийти друком у видавництві «Сучасність».

II

Понад Бабиним Яром летять журавлі —
вересневе ридання.
Понад Бабиним Яром летять журавлі —
як надія остання.
Чорні тіні летять у важкій тишині,
у своїй самотині,
понад осінь летять, понад ночі і дні
ці тіла журавлині.
І несуть недосяжність на кожному крилі,
і зникають у мреві.
Понад Бабиним Яром летять журавлі,
ці плачі вересневі.

29 вересня 1975

ТАРАСОВІ СНИ

Хисткі й непевні, як прадавній біль,
Оголений, спотворений роками,
Давно нічий, вони поміж зірками
Літають. У пологах породіль
На білий світ, на простирадла білі
Народжуються діти, і звідтіть,
З тих простирадел білих лине біль,
Живий і теплий стогін породіллі —
Туди, де лиш прачорна чорнота,
Де вічність і правічна холоднеча
І де не видно, як Гора Чернеча
Україні русу косу розпліта.
Де чорні води мчить безмірна Лета,
Де ліг Чумацький Шлях без чумаків —
Блукають сни, ці пасерби віків,
Ці безпритульні сироти Поета.
Вони блукають. Є Чумацький Шлях.
Є чужина. Є чорна ніч без краю.
Вони десь тут. Коли я засинаю,
Вони стають у мене в головах.

1973, Далекий Схід, військо

ЕМІЛЬ-АНТУАН БУРДЕЛЬ.
ВЕЛИКА ТРАГІЧНА МАСКА БЕТГОВЕНА

Веди мене, мелодіє, веди,
Неси мене і сили дай для злету —
Перепливти, перелетіти Лету
І не ковтнути чорної води.
Повстань, мій дух! Мелодіє, постань
Лявиною, і вибухом, і виром,
І вироком осіннім хмарам сірим —
Крізь тишини важку, холодну твань!
Накочуйся, о хвиле звукова, —
Я чую звук нечуваної пісні,
Її акорди й рокотання пізні, —
У тишині оглухла голова.
У душу б'ється музика німа,
Це рокотання врбчисте і чорне
В обличчя б'є. Моє лице — потворне.
Та порятунку й сховища нема.
Веди мене, гармоніє, веди,
Неси мене і сили дай для злету —
Перепливти, перелетіти Лету
І не ковтнути чорної води.

1972

В пульсуючі години віщих слів,
Години вищих вибухів — пречиста
Крізь німоту, крізь календарні числа —

Медову млость і пахощі плодів,
І теміль зародка, і ту напівпрозору
На тлі спекоти лінію бджоли,
І тіль зела зволоженоу, коли
Її в завмерлу полудневу пору
Перетинають риби,

смак вина,

Що набирає миль передосіння, —

Несе мені, немов благословіння,
Ця гомонами повна тишина.

1973

... з обличчя витирати піт,
липневу спеку проклинати,
шукати затінку й чекати,
коли в саду достигне плід
і можна квасити, солити
цей плід, спекотою налитий,
а потім охолоне світ,
і на калюжах лід, а потім
надати полиску чоботям
і на снігу лишити слід,
і плід, заквашений, солоний,
в дубових бочках охолоне,
а потім віхола, політ
снігів, і нескінченні ночі,
короткий день, і мерзнуть очі,
на сотні верст, на сотні літ
всю землю кригою укрило,
і білий холод ріже тіло,
і вже весни жадати слід,
січневу хугу проклинати,
тепла шукати і чекати,
коли в саду побачиш плід...

1970

Хвильку прохолоди й супокою
В ці липневі, ці спекотно-білі
Небеса, на ці автомобілі,
Що пливуть — розпечені — хисткою
Дниною, на ці померлі тіні,
Голоси, що плавивись і зникли
В спеці, на пекельні мотоцикли
В довгому нестримному тремтінні,
На лице, на очі, вкриті потом,
Що його не витерти рукою, —
Хвильку прохолоди й супокою —
Решта буде потім, решта — потім...

1972

МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ

У П'ЯТДЕСЯТІ РОКОВИНИ СМЕРТИ

Мирослав Шкандрій

Коли Микола Хвильовий 30 квітня 1925 року розпочав свою полеміку з «графоманами, спекулянтами та іншими просвітянами», він звернув увагу на глибоку кризу в радянській літературі, а в українській зокрема. У перебігу «літературної дискусії», що розгорілася з приводу його листів до «літературної молоді», він розгорнув широку критику панівних на той час поглядів на літературу, подав свою власну теорію естетики й програму для мистецтва. Це була його перша заслуга перед майбутніми поколіннями українських мистців.

Згодом, коли виявився політичний підтекст у тій дискусії, Хвильовий висловив свої критичні думки щодо культурної політики ЦК КП(б)У і таким чином накреслив другий, альтернативний шлях для розвитку української культури. Це була його друга заслуга перед українською інтелігенцією, якій і досі часто доводиться повторювати його формули й ходити стежками дискусійних проблем, які він накреслив.

Потрете, Хвильовий нам відомий як автор ряду цікавих і талановитих оповідань і поезій, а також як організатор літературних груп і журналів (Урбіно, Гарт, ВАПЛІТЕ, «Літературний ярмарок», «Пролітфронт»), які прокладали шлях для нової концепції літератури й намагалися практично показати, якою вона повинна бути.

І, нарешті, він показав нам, як працює жива людська думка, передав нам свій спосіб думання, свою діалектику мислення.

Можна не погоджуватися з деякими ідеями Хвильового, можна сперечатися, що вістря його критики було спрямоване на хибну адресу, але не можна не визнати, що він дав нам нові концепції в літературі й політиці, що він їх обґрунтував сильними аргументами з філософії української історії, тезами, що впливали з вивчення українських психологічних типів, висновками, що були результатом його роздумів про шляхи української культури.

В інтелектуальній боротьбі, у конфлікті програм і світоглядів, головне — концепція. І такі нові концепції він зумів дати. Тому, нам здається, у всіх радянських історіях української культури містяться тепер довгі напади на Хвильового. Стає ясно, що над радянськими

істориками української культури, навіть коли вони досліджують мистецтво, кіно чи музику, тяжить тінь Хвильового. Як вони не намагалися б написати історію радянської України, завжди появляються довжелезні осуди і звинувачення, ніби він і досі сидить на лаві підсудних. І дивна річ: навіть коли вони ганьблять його, стає цікавіше читати, бо в читача появляються нові, не передбачені думки, і він мимохідь попадає в полон глибших, філософських міркувань. Радянські історики, хоч бояться Хвильового, як грому, тяжіють критичною думкою до нього, ніби не в силі визволитися від його духу. Тож пригадується погроза Хвильового своїм опонентам у дискусії, що він їм «і на тому світі» не дасть спокою. А це, на нашу думку, тому, що за Хвильовим стоять у літературі й політиці концепції, на які ще не дано відповіді. Хоч автора тих концепцій вже немає, вони живуть далі й хвилюють нашу інтелігенцію.

Минуло п'ятдесят років від його самогубства 13 травня 1933 року, але ще й досі в його творчості не розшифровано окремі місця та не розгадано деякі напрямки.

Критичні статті про творчість Хвильового почали появлятися в 20-их роках, бо саме тоді він вважався визначною і маркантною індивідуальністю в українській літературі. Цікаві статті М. Доленга й М. Чиркова¹ аналізували ліризм письменника, М. Сулима звернув увагу на його мовні засоби², О. Білецький на жанри прози Хвильового³, а В. Юринець на філософський підтекст його творчості.⁴ «Звичайно бачать пружину його творчості в розчаруванні явищами нашого будівництва після великої епохи громадянської війни... — писав останній критик. — Але цей погляд — правдивий тільки частинно, він не вичерпує всієї суті Хвильового, і, як правильний частинно, він не правдивий зовсім і заслонює істотне значення його творчості... Любов непоміркованої, сильної, масової, *позаісторичної* людської стихії, що продовжує процес стихії природи, вириваючись із берегів буденности, яка є в першу чергу *біологічно-фізіологічний*, а не *суспільний* факт, — ось де ключ внутрішньої динаміки Хвильового...».⁵

Після самогубства письменника його прізвище вилучалося з усіх історій культурного процесу, а його твори стали недоступними

---

1. М. Доленго, Імпресіоністичний ліризм у сучасній українській прозі, «Червоний шлях», 1924, ч. 1-2,

М. Чирков, Микола Хвильовий у його прозі, «Життя й революція», 1925, чч. 9-10.

2. М. Сулима, Фразеологія Миколи Хвильового, «Червоний шлях», 1925, ч. 1-2.

3. О. Білецький, Про прозу взагалі і про нашу прозу 1925 р., «Червоний шлях», 1926, чч. 2-3.

4. В. Юринець, М. Хвильовий як прозаїк, «Червоний шлях», 1927, ч. 1.

5. Див. А. Лейтес і М. Яшек, Десять років української літератури (1917-1927), Харків, ДВУ, 1928, том 1, стор. 527.

для радянських читачів. Повторне зацікавлення двадцятими роками відродилося знову аж у 60-их роках у зв'язку з десталінізацією, реабілітаційним процесом і появою спогадів про ті роки. Тож у 60-их роках порушено мертву тишу про Хвильового: його ім'я почали згадувати в критичних оглядах літературного процесу,⁶ а з спогадів Юрія Смолича стало ясно, яку домінуючу роль відіграла постать Хвильового в тій добі.⁷

Між роками 1959-64 відбулася в Радянському Союзі дискусія про естетику, під час якої деякі науковці призналися, що їм взагалі бракує теорії естетичної свідомости. У двадцятих роках панував вульгарно-соціологічний підхід, який зводив усе до шукання «соціологічного еквіваленту», а фактично до політичної пропаганди. Пізніше, від тридцятих років до смерти Сталіна, панував вульгарний гносеологізм, який нехтував суб'єктивними чинниками у мистецькій творчості й ототожнював методи пізнання дійсности в мистецтві з методами природознавчих студій. Виявилось, що естетика, як окрема категорія, досі не існувала для радянських дослідників. Треба було починати з самого початку й відповісти на основні питання: що таке естетична категорія? Чим вона відрізняється від інших? Що таке мистецтво?⁸

Тому й зацікавила радянських науковців і літературознавців «літературна дискусія» двадцятих років, в якій ці питання обговорювалися, зокрема писання Хвильового, в яких він намагався відповісти саме на це питання: що таке мистецтво?

Одночасно в 1961 році відбулася дискусія в Києві, в якій представники молодого покоління вимагали змін у літературі. Такі критики, як Іван Світличний, Іван Дзюба, Іван Бойчак, а пізніше Євген Сверстюк і Маргарита Малиновська, виступали проти трафаретів, проти заляжених схем, проти втискування художнього образу в прокрустове ложе обов'язкових догм і висловлювали думки, що іноді дуже нагадували виступи Миколи Хвильового. Іван Дзюба, наприклад, нападаючи на «ремісницькі капарства», які

---

6. Див., наприклад: АН УРСР, «Історія української радянської літератури». Київ, Наукова думка, 1964, стор. 75-81; В. В. Фашенко, Ленінська теорія відображення і проблема романтизму та його стилів, «Радянське літературознавство», 1970, ч. 2, стор. 7-14; О. Килимник, Романтика правди. Київ, «Радянський письменник», 1964, стор. 15, 58-64; АН УРСР, «Історія української літератури», том 6. Київ, Наукова думка, 1970; М. І. Пригодій, Діалектика зближення літератур. Київ, Наукова думка, 1970, стор. 37-95, 124-142; А. А. Тростянецький, Шляхом боротьби та шукань. Київ, Наукова думка, 1968; О. Килимник, Кризь роки. Київ, «Радянський письменник», 1968.

7. Ю. Смолич, Розповідь про неспокій, частина 1. Київ, 1968, стор. 85-98.

8. Про обговорення категорії естетики в СРСР за цих років див.: Edward M. Swiderski, *The Philosophical Foundations of Soviet Aesthetics*. Dordrecht, Boston, London, 1979.

йому здавалися «найбільшою небезпекою для рівня літератури», говорив, що радянські автори не мають за душею «глибокої та поетичної концепції життя», не мають «чогось сокровенного й мудрого сказати сучасникові, просто спекують на сучасній темі... Потрібен високий художній синтез, а він неможливий зокрема без соціально-історичного аналізу життя, без осягнення усієї сукупності людських, суспільних та інтимних відносин в їхньому історичному розвитку, сьгоднішньому стані та перспективах. Тільки при такій об'ємності і глибині осмислення та відчуття дійсності автор, коли є в нього художній талант, спроможеться сказати своїм сучасникам щось істотне і необхідне і власним життєдіянням, творчістю хоч якоюсь мірою підвищити «духовний потенціал» епохи, збагатити її ідейне та естетичне життя».⁹

Як ми згадували, подібну боротьбу за справжню літературу, за новий образ української людини, за нову свідомість, яка мала прийти на зміну традиційній, за повалення освячених партією схем розпочав у радянській дійсності Микола Хвильовий.

Поза межами СРСР громадська думка про Хвильового була й лишається роздвоєною. У двадцятих роках Д. Донцов і Є. Маланюк високо цінили «вольовий» і відважний темперамент письменника, а його полемічні виступи вважали за вияви стихійного зросту державницької свідомости в українському народі.¹⁰ Інші критики ставилися обережніше до Хвильового як письменника. Михайло Рудницький вважав його за позера, який так далеко загнався в своєму позерстві, «що часом не знав, чи не краще грати комедію».¹¹ Однак усі дослідники розглядали «літературну дискусію» як подію колосального значення. Ярослав Гординський у своїй «Літературній критиці підсоветської України», що була першою ширшою монографією на цю тему, писав: «Те, що криється під скромною назвою літературної дискусії на Україні в 1925-28 рр., є по правді однією з найважливіших подій, що їх знає історія української культури загалом. Дві сили станули тут проти себе — дві філософічні антиномії, що з трагічним фаталізмом від віків зависли над історією України: конфлікт між великою індивідуальністю і широкою масою, або, як ця справа оформилась у даному випадку конкретно: зудар між високо-освіченою інтелігенцією й аморфним ще загалом».¹²

Після другої світової війни знову розгорілася завзята полеміка

---

9. І. Дзюба, Тема сучасна, підхід історичний, «Вітчизна», 1959, ч. 4.

10. Див. його «До старого спору», «Літературно-науковий вісник», 1926, ч. 4; Крок вперед. (До літературного спору), «Літературно-науковий вісник», 1926, ч. 10; Є. Маланюк, Шляхи розвитку сучасної літератури, «Студентський вісник», 1926, ч. 5; Буряне поліття, «Літературно-науковий вісник», 1927, ч. 4.

11. М. Рудницький, Від Мирного до Хвильового. Львів, 1936, стор. 360.

12. Я. Гординський, Літературна критика підсоветської України. Львів, 1939, стор. 57.

над постаттю й значенням Хвильового. На сторінках таких журналів як «Арка», «МУР», «Орлик», «Вежі» і «Укр. літературна газета» між емігрантами обговорювалися питання, висунуті двадцять років тому Хвильовим: Європа, традиція й новаторство, відношення мистецтва до політики, інтелігенції до маси, стиль нашої доби. У цій дискусії «Арка», наприклад, взяла «західноєвропейську» орієнтацію, закликаючи до створення «великої» літератури, а «Орлик» і «Вежі» обстоювали рідні традиції.¹³

На жаль, значна частина цієї полеміки носила (та й досі носить) вузькопартійний а то й фанатично-упереджений характер. Тому вона нічого не з'ясувала, хоч зужила чимало чорнила. Молоде літературне покоління само мусіло повернутися до двадцятих років, простудіювати й «перетравити» той період, щоб ступити далі.

Проте післявоєнним рокам завдячуємо появу деяких принципових видань. Появилися перші антології того періоду,¹⁴ перші ширші студії літературного процесу,¹⁵ перша біографія Хвильового,¹⁶ праці, що аналізують його творчість.¹⁷ І, нарешті, останнім часом почало виходити перше повне видання зібраних творів письменника.

У короткій статті немає місця звернути увагу на всі цікаві питання, що зв'язані з життям і творчістю, або розглянути політичні аспекти дискусії що стосуються Хвильового. Проте, повертаючися до чотирьох «заслуг» письменника, поданих на початку цієї статті, можна з перспективи часу спробувати в дуже конспективній формі підсумувати його вклад в українську культуру.

Енгельсівсько-ленінська теорія «відображення» дійсності й так звана «ленінська» теорія «партійности» — це головні «кити», на які спирається радянська естетика й мистецтвознавство. Вони

---

13. Див., наприклад: Ю. Бойко, Одвертий лист до Ю. Шереха, «Орлик», 1947, ч. 11; Д. Донцов, Лист до голови МУР-у п. У. Самчука, «Орлик», 1947, ч. 9; Ю. Дивнич, Американське малоросійство (Публіцистичний репортаж), б. м. Україна, 1951; О. Грицай, Мала чи велика література?, «МУР», ч. 1 (1946); Ю. Шерех, В обороні великих, полеміка без осіб, «МУР», ч. 3 (1947); Ю. Косач, Вільна українська література, «МУР», ч. 2; Ю. Шерех, Думки проти течії — публіцистика, б. м.: Україна, 1948; Перспективи кротів, «Вежі», 1948, ч. 2; інші статті в цих журналах того часу.

14. «Обірвані струни», ред. Б. Кравців. Нью-Йорк, 1955; «Розстріляне відродження», ред. Ю. Лавріненко, Мюнхен, 1959; і вже потім «Ваплітанський збірник», ред. Ю. Луцький, КІУС, 1977, до якого ввійшли раніше видані «Легкосиня даль», «Голубі диліжанси» і «З архіву ВАПЛІТЕ» того ж автора.

15. George S. N. Luckyj, *Literary Politics in the Soviet Ukraine 1917-1934*, Columbia University Press, 1956.

16. О. Ган, Трагедія Миколи Хвильового, б. м. Прометей, б. д.

17. Див. зокрема Ю. Шерех, Хвильовий без політики, «Нові дні», ч. 40; Ю. Лавріненко, Дух неспокою: з ідей і мотивів мистецької прози Миколи Хвильового. У книжці «Зруб і парости», Сучасність, 1971.

вкоренилися на початку 30-их років і набрали вузькодогматичних, негнучких форм. Категорію естетики в той час замінено соціологією мистецтва.

Проти таких схоластичних і догматичних теорій виступив Хвильовий, вимагаючи права на існування мистецтва як такого і мистецької свідомості як самоцінності. Подруге, він обстоював значно гнучкішу діалектику пізнання дійсності, яка не нехтувала суб'єктивними чинниками і ставила людину й людське на перше місце. Він відкидав «об'єктивістичний» і механістичний модель, за яким у свідомості індивідуума все цілком обумовлене й визначене матеріальними об'єктами. Письменникові доводилося боронити свої погляди не тільки від нападів ВУСПП, але й від нападів футуристів, левітців, пролеткультівців і прихильників «октябрської» програми, яких загалом називав ліквідаторами мистецтва.

З такими поглядами письменника зустрічаємося в «листах до літературної молоді», надрукованих у 1925-26 роках, а також у оповіданнях, що появилися при кінці 20-их років, як, наприклад, «Іван Іванович», «Ревізор», «Мисливські оповідання добродія Степчука», «З лабораторії» й «Оповідання про Степана Трохимовича». Усе в цих оповіданнях побудоване на контрасті між дійсним та ілюзорним. Тут усе не так, як уявляється людському оку. Письменник повторює слова «сон», «мара», «омана», ніби намагаючися переконати нас, що людський розум не в силі збагнути химерну діалектику життя: «Все в житті якось смішно виходить. Не тому, що, як сказав би якийсь провінціал, на кожному кроці порушується принцип кавзальності. А тому, що ці самі причини, що приводять нас зовсім не туди, куди ми сподівалися, — ці причини проходять перед нами сховано, і ми тільки потім знаходимо їх» («З лабораторії»).

Щодо мистецької програми, то Хвильовий боровся проти вузького утилітаризму. Виступаючи проти Сергія Пилипенка в 1927 році, Хвильовий писав: «Він (Пилипенко) намагається звузити ролі пізнання, а відціля й мистецтва, до ролі злободених практичних завдань, до ролі підсібного фактора в тому чи іншому бюрократичному апараті, що правду й добро шукає перш за все у циркулярі». Це вже був виступ проти догми «партійности» в художній літературі. Мистецтво для Хвильового мало куди ширше завдання. Воно мало служити всьому людству: «в мистецтві сховано певну соціальну динаміку, яка тривожить неспокійний дух людини, і тим підштовхує цю людину і людськість вперед...» («Апологети писаризму»).

У філософії Хвильового, як і в його літературних творах, життя виступає як щось незбагненне, непокірне, стихійне. Воно вихлюпується поза межі сухого людського раціо й руйнує всі його ретельно укладені схеми. Кінець-кінцем воно сміється з передбачень радянського супергероя, того героя, що все знає, ніколи не сумнівається і не зазнає ніякої внутрішньої еволюції. Мабуть, тому

Хвильовий назвав свій стиль «романтикою вітаїзму», розуміючи під ним сукупність нового світовідчуття, споглядання, нових вібрацій, патосу, трагізму, емоційної насиченості і вільної творчості, якій осоружні нав'язувані партією схеми і трафарети.

Щодо політичних виступів Хвильового, хоч і які ми ставили б йому заперечення, він все ж таки ввійшов у історію як та людина, що перша в умовах радянської дійсності відверто заговорила про російський шовінізм, про те, що в «українській» державі не ведеться «українська» політика, і змобілізувала широкі кола інтелігенції на боротьбу за таку політику. Він зумів сполітизувати питання української культури й показати, що духовно-психологічне пригноблення української людини зв'язане з соціо-економічною дійсністю країни. Він указав на другорядний статус українців у своїй власній державі.

Подібну аргументацію можемо сьогодні читати в писаннях українського руху опору, в основі якого є не тільки думки Хвильового, але й найновіша аналіза підрадянської дійсності, зроблена українськими опозиціонерами та нашими дослідниками на Заході. У своїй сукупності така аргументація становить одну суцільну критику сучасного становища на Україні.

Для майбутніх дослідників Хвильового ще багато роботи. Не з'ясовано, наприклад, де шукати джерел поглядів Хвильового, як і наскільки позначилися на Хвильовому впливи М. Сріблянського й «Української хати», і взагалі не висвітлено з позицій культури безперервності боротьби українських культурних діячів проти політичного, а насамперед культурного статус кво в 19 і 20 століттях.

Хоч постать Хвильового стала майже легендарною, зацікавлення суто мистецькими особливостями його творів стояло в тіні. Проте останнім часом помічається зміна. Між молодшим поколінням дослідників появляється зацікавлення до всіх особливостей його творчості, а до суто мистецької зокрема. Можна думати, що цьому зацікавленню ще більше посприє перше повне видання спадщини Хвильового: «Твори в п'ятьох томах», за редакцією працюючого й невгамовного Григорія Костюка. Адже тепер не тільки загальний читач, але й літературознавець зможе вперше познайомитися з деякими ділянками творчості письменника, які досі були недоступними, і простудіювати його еволюцію в цілому.

Літературна спадщина Хвильового рясніє цікавими спостереженнями й інтелектуальними здобутками. Рівноцінне значення має його загальна філософія. Не можна не звернути увагу і на його методу аргументації, на його спосіб думання. А ця метода нам говорить, що не можна підходити до пояснення природи чи людського життя тільки з одного боку, що треба бути озброєним

різними категоріями. Світ є складний: в одне якесь поняття його не вмістити. Спробуйте пояснити його однією доктриною — і ви побачите, що більшість з найсуттєвішого лишиться недоторкненим.

Форма викладу Хвильового і в його полемічних писаннях, і в художній прозі — драматична. Люди й концепції розмовляють одне з одним, погляди борються один з одним, теми перекликаються й переплітаються. Усе в русі. Усе міняється. Остаточний результат іноді здається лише негативним, усі спроби знайти відповідь видаються невдалими; перекреслюються всі догматичні твердження; усі, на перше око, солідні погляди виявляють себе безмежно сплутаними. Однак, подібно до діалектики Сократа, тут захована вища мета: навчити читача думати; очищувати його сирі, необроблені погляди і зробити з них концепції; виховувати читача інтелектуально, чуттєво й морально.

І в цьому аспекті також не сказано останнього слова про Хвильового. Ми ще не прочитали синтези Хвильового як мислителя, політика й письменника.

З КНИЖКИ «ДЕРЕВО ПОДОРОЖНЬОГО»

Вільям Джей Сміт

АМЕРИКАНСЬКИЙ ПРИМІТИВ

Глянь на нього — в циліндрі, мов баняку,
На високі боти, елегантний комір;
Тільки мій тато міг би так виглядати,
А я люблю тата, як він любить Доляр.

Гримають двері з веранди, звучить так смішно:
Он він стоїть в золотій погоді;
Кишені напхані звоями банкнотів,
Губи сині, а руки холодні.

Він висить у *голі* на чорнім краваті,
Верещать діти, мліють дами:
Тільки мій тато міг би так виглядати,
А я люблю тата, як він любить Доляр.

ЯКИЙ ПРИЙДЕ ПОЇЗД?

Джекові й Марті Голл

*Який приїде поїзд повезти мене крізь таке
широке місто?*

Напис у підземній зупинці

Завії снігу топляться на вулицях, вкриті віспою при хідниках,
немов газетним друком, вітер шмагає той сніг; повітря має смак
чорної піни;

Світ перетворений в мокру газету, в розвіяні сторінки якої
заходжу, кругом навіває гори снігу,

Білі стіни забруджені, з них лущиться газетний друк і вие;
в білих, як зуби, розколинах танцюють графіті.

Мокра темрява суне вгору, коли спускаюся униз, де стирчить
чорний турнікет, немов підвішений пропелер,

Кроки на краю плятформи звучать, як відгомін
з іншої порожньої плятформи, до ще іншої, і далі, далі,

Наче стукіт вуглекопів з темряви; а мій каблук
клацає у холоднечі о беззубий срібний гребінь...

Який приїде поїзд?

До мого тіла липне мокреча; сірий попіл просівається на рейки,
що розкручуються в даліні; я чую з віддалі — чи, може, з
віддалі свого ума? — удар вагона об вагон,

Ланцюг людей, зловісний звук; збите дзеркало
хитається переді мною в порожнечі на красчку рейок,

Крізь них розлазяться тріщини з середини темряви — а жили,
мов коріння, риють землю —

Кроки клацають в цемент, але куди не повернуся —
звідки не приїде поїзд — дорога веде вниз...

Коли колеса — запам'ятані колеса — крутяться переді мною
паморочно із розбитим склом,

А в склі обличчя, що поширюється в тиші й крутиться;
а стукіт серця в грудях, як далекий барабан...

Який приїде поїзд?

Скло виблискує, риплять підошви... Я йшов хлоп'ям
по місту, після урагану, тримаючися матиної руки,

Небо знов було відкрите понад нами, мов безкровна рана,
бліді краї стягалися кругом рожевої середини;

А я прогулювався поруч неї — вона наче закрутилась веретеном
геть від мене у льняній суконці і в ширококрисім капелюсі;

Я дивився на поламані і повивертані стовпи теле фонічні,
дроти тягнулися хідниками, мов брудні спагетті;

В повітрі висів гострий запах підгорілого хліба, найінтимніші
члени домів були повиривані, отут
гойдалося підвішене ліжко,

А там смерділо зіпсутим м'ясом; мені зробилося погано, —
хотів закрити обличчя, бігти до якогось зеленого
місця й дивитись на соняшну баню...

Який приїде поїзд?

О, жорстока земле: я не можу позбутися думки про ранок,
коли Дарвін побачив тебе, як «емблему всього, що масивне»,
світ,

Що пересунувся за ніч йому під ногами, «немов шкуринка
на плесі», коли він доплив до Талькагванської затоки,

Все було дивно спокійне: після громовиці хвиль, вода була чорна
і кипуча, наче розколось морське дно;

Берег був закиданий відламками руїн, а човни перевернені
на мулі та намоклих водоростях,

Потріскані тюки бавовни, мертві звірі, повивертані дерева, знесені
дахи — лежали порозкидані; великі каменюки покривали
пляжі;

Не було ніяких попереджень: початковий стряс, а потім
круговертий рух, що перше землю розколов,
а так закрив її — неначе гріб...

Який приїде поїзд?

Та ми вже не чекаємо: самі вже роздираєм землю,
риємо бульдозерами вмерлих перед нами,

Перетворюємо нашу синю землю на пустелю, досліджуєм
пустельний місяць і приносимо із нього

Каміння, докладаємо до плит, яких накидали на наших мертвих,
коли в порожнім краєвиді з купищами шлаку

І димлючих лагунах товпиться біднота чорних під повільним небом,
піймане у пастку світло висне, мов фальшивий ранок;

А в відповідь на кулю вбивці відзивається спокійний голос:
«Зложіть свої стяги, розходьтесь домів...»

Та відповідає інша куля; і стяги шаліють, палають
полум'ям: кудюю йти назад? Куди додому?

Який приїде поїзд?

Жорстокість зроджує жорстокість, поки не скує ланцюг і не зрубцює прогорілу землю,

І віддалена війна не зблизиться, поменшена на телевізорі:
одні стріляють других, а всім п'ять сантиметрів висоти...

У менших сутичках — «мало акції, лиш два-три трупи,
нічого особливого»,

В країні, що м'яка, вогка й гаряча — під оборотами
пропелерів палають трав'яні хатки,

А людей, низьких, місяцеликих, ставлять в ряд на кольоровім
фільмі — жінок, мужчин, дітей — і стріляють,

В труп'ячому послушенстві кидають на рижові поля й каміння,
щоб одного дня вони явились гарно на екрані у хромових
рамках...

Який приїде поїзд?

П'ять сантиметрів висоти (у пам'яті) крокую назад, вперед...Ох,
колись любив я камінь, форму потічка, що вився в диких

ружах, світликах, ромашках, і на зрубі
жінку (була це матір?) в жовтому мережеві, яка

Крізь фіолетні тіні кланялась і говорила... Я залишив її
при тому потічку... а потім знову віднайшов,

Замкнула в малій кімнатці, що над сходами, — вона стогнала,
кликкала, немов із-під землі,

А палиця, якою її збив, лежала, наче геральдичний знак,
при дверях, де жбурнув її п'яниця;

І я прикляк, втупивши зір в свою блювотину,
вражений, безпомічний і приголомшений...

Який приїде поїзд?

О, жахлива ноче!.. Який приїде поїзд?.. Яке це дерево?..
Фігове?.. Поцяткована кора догола здерта,

Нужденне у зимовім сонці понад рейками, а я іду
до ліп'янок

При нуртуючій ріці, яка несе в мулистих хвилях
сміття, курячі клітки й доми,

А під ногами мертві риби — соми, щуки —
при малому закруті

Находжу на залишений табір, бляшанка, у якій бродяги кип'ятили
згріклу каву, закіпчена до чорноти,

Коли зола летить уздовж стемнілих рейок
під молочайним небом,

Дивляюся в застояну зелену піну трясовини
й усвідомлюю, що вихід — це ніколи назад,
а вниз...

униз...

*Який приїде поїзд
повезти мене
крізь таке широке місто?*

Переклади Богдана Бойчука

Вільям Джей Сміт — поет, критик і перекладач старшої генерації американських поетів. Досі він опублікував сім збірок поезій, більшість яких уміщені в книзі «Дерево подорожнього. Нові й вибрані поезії» (1980), яку оформив Яків Гніздовський. Крім того, Сміт видав збірку літературно-критичних статей «Смуги тюльпана. Вибрана критика» (1980), яка дістала добрі відгуки критики.

Освіту Вільям Джей Сміт здобув у Вашингтонському й Колумбійському університетах, був репрезентантом до палати стейту Вермонт (60-62), дорадником Конгресової бібліотеки (70-76) і викладав у Колумбійському, Московському та Београдському університетах.

Поезія Вільяма Джей Сміта визначається особливістю традиційних форм (Стенлі Кюніц називає його «одним з кращих майстрів»), хоч поет не відмовляється також від вільного вірша. У загальному його поетична творчість, як писав Річард Вілбур, «прозора, хоч містерійна, в якій сходяться уява й реальність».

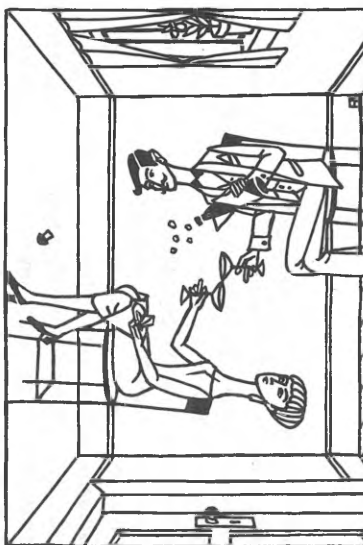
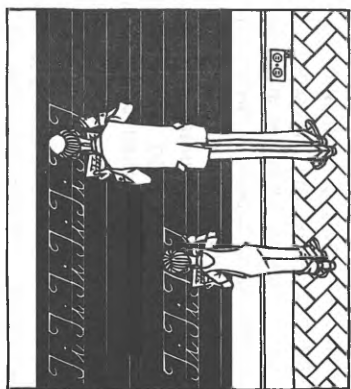
Недавно (1982) появилася у в-ві Делякорт за редакцією Сміта антологія «Зелене місце», яка, судячи з форми, призначена головне для молоді, хоч вона може бути цікава й читачеві кожного віку. Антологія має 15 тематичних розділів («Гуска в пляшці» — про поезію, «Добрі взаємини з землею», «Підлога і стеля» — гумор, «Говорачи до тварин», «Найближча кімната» — любовна лірика, «Крізь зелену ніч» — природа й ін.). Добір зроблений з відомих поетів 20 століття і, співзвучно до настанов упорядника, акцент покладений на поезію регулярніших і строгіших форм.

Та справжньою особливістю цієї антології є оформлення і 16 дереворитів Якова Гніздовського. Дереворити особливі й цікаві тим, що Гніздовський майже відійшов від типових для нього мотивів природи й акцентував людину в її оточенні. Увагу привертають такі виняткові дереворити, як гола людина, що б'є поклони на земній півкулі; чоловік і жінка, що одне з них сидить на підлозі, друге — на стелі; натовп, перетятий композиційно трикутниками; вчитель й учень при таблиці; хлопець з квітками перед дівчиною та двоє старих, занурених у читання на балконі. Цікаве ще й те, що в цих дереворитах виявляється витончені гумор Гніздовського, абсолютно органічний його елегантно вивершеним дереворитам. Мистець наче робить повне коло і повертається до гумористичного зображення людей на перших його олійних картинах.

Перекладені поезії взяті зі збірки «Дерево подорожного», в-во Персія Букс, © 1980, Вільям Джей Сміт.

Перекладач

На наступній сторінці ілюстрації Якова Гніздовського до антології «Зелене місце», що вийшла за ред. В. Д. Сміта.

МУЗИЧНЕ ЖИТТЯ В ІЗРАЇЛІ

Яків Сорокер

«... жінки з міст Ізраїлевих виходили назустріч Шаулеві цареві зі співами й танками, з тулумбасами й кімвалами...» ... «А Давид та всі сини Ізраїлеві грали перед Господом на всіляких музичних знаряддях з кипарисової деревини, і на цитрах, і на гуслах, і на тимпанах...»

Ці та численні інші «музичні сцени», змальовані в Біблії, ізраїльтяни з гордістю згадують і цитують, коли йдеться про музичне життя сучасного Ізраїлю. Справді, Біблія — «книга книг» — сповнена найцікавіших свідчень про музичні обряди, церемонії, музичний побут стародавніх євреїв. У Біблії згадано про щонайменше 19 музичних інструментів, що їх вживали на землі Ізраїлю за біблійних часів! А сучасні ізраїльтяни ще й люблять підкреслювати, що найбільша і, наскільки твердити, найкраща частина світової клясичної музики заснована на сюжетах, образах та мотивах, запозичених зі Священної книги або надиханих нею.

Тому я розпочну свою розповідь зі згадки щодо унікального (і, можливо, навіть єдиного в світі) Музичного музею, заснованого коло двадцятьох років тому в приморському місті Хайфа¹. Тут, у старовинному чудовому будинку розташовано виставку стародавніх музичних інструментів, нотна та книжкова бібліотека, твори живопису, скульптури, нумізматики. І це все, як пояснює засновник музею Моше Горалі (до речі, народжений на Полтавщині), присвячене двом справді невичерпним темам: *музика в Біблії та Біблія в музиці*. У хайфському Музичному музеї зібрано майже все, що в цій галузі написано, намальовано, вирізьблено, видано, записано на платівки або магнетну стрічку — в усіх країнах світу. Звичайно, на полицях бібліотеки музею зберігається й партитура кантати Миколи Лисенка «Радуйся, ниво неполитая» на текст з книги пророка Іешайягу (Ісайї) у вільному перекладі Тараса Шевченка. Я знайшов там і симфонічну поему Станіслава Людкевича «Мойсей» за поемою Івана Франка, і багато інших музичних творів, надиханих Біблією.

1. Принагідно автор хоче звернути увагу читачів, що звичайно вживана в українській емігрантській пресі форма *Гайфа* не є правильною: назва цього міста в гебрейській мові (івриті) починається з літери *хет*, яка подібна за вимовою до українського *х*, але дуже відмінна від *г*.

Нещодавно в нас відзначали своєрідний ювілей — «100 років музики в країні Ізраїлю». Звичайно, малися на увазі сто років сучасної музики, бож трохи понад ста років тому почалося активне переселення євреїв до Палестини, де перед тим практично не знали європейської музики. Сто років — чи багато це для народу, що майже 2000 років був розсіяний по світу? Певна річ, ні. Але протягом цих ста років відбулося майже казкове перетворення забутої, здається, й самим Богом землі, де в примітивних умовах животіли ледве 25 тисяч євреїв та кілька десятків тисяч арабів, на сучасну розвинену країну з понад чотиримільйоновим населенням, яка є — кажу це, не перебільшуючи — одним із центрів світової музичної культури.

Сприймання музики, як відомо, розпочинається від... дитинства. Тому питомою частиною ізраїльського побуту є мережа дитячих музичних шкіл, що їх тут звать чомусь «консерваторіями» (можливо, через помилку якогось чиновника, не дуже обізнаного в щаблях музичної освіти). Таких «консерваторій» нині в країні понад двісті, вони є всюди, «від Метули до Ейлату», як тут звичайно кажуть, маючи на увазі найпівнічнішу та найпівденнішу оселі Ізраїлю. Не бракує праці й приватним учителям музики, яких в Ізраїлі безліч. Треба зазначити, що мережа «консерваторій» особливо розвинулася на початку сімдесятих років, тобто за років інтенсивної іміграції євреїв з СРСР. Мало не половину вчителів музики — імігранти з цієї держави, і вони навчають дітей всіх єврейських спільнот та громад — зі Сходу та із Заходу, — можливо, що й майбутніх зірок світової музичної слави.

Поважно розвинено й вищу музичну освіту: крім двох академій (це, власне, те, що в Європі звать консерваторіями) — в Єрусалимі та Тель-Авіві, існують факультети музикознавства в Єрусалимському, Тель-Авівському та Бар-Іланському університетах (останній — релігійного напрямку), а в університетах Хайфи та Беєр-Шеви («столиці» колишньої пустелі Негев) є музичні відділи та окремі курси. Якщо додати, що викладають у цих навчальних закладах фахівці високої кваліфікації, а вартість навчання велика, то й не диво, що в Ізраїлі одержують музичну освіту юнаки й дівчата з багатьох країн Європи, Азії та обох Америк, при тому — не лише євреї, а й представники численних інших народів та релігій.

Не знаю, чи в багатьох країнах існує спеціальний радіоканал, що пересилає виключно класичну музику. В Ізраїлі такий канал існує — це «решет алеф» (тобто перша програма) ізраїльського державного радіо, яка щодоби протягом 11 годин пересилає виключно поважну музику всіх часів, народів та музичних шкіл. Цей канал також присвячує окремі пересилання лекціям на музичні теми та з музичними ілюстраціями. Щонеділі є спеціальна програма церковної музики для християн, що живуть у країні. (Це не лише християни,

що приїхали з Європи чи Америки; третина місцевого арабського населення належить до різних християнських церков.) Ізраїльтяни — запеклі слухачі радіо; пам'ятаю, як під час страйку працівників радіомовлення численні аматори музики дослівно страждали через те, що замовк «решет алеф»...

Іноземних туристів найбільше дивує навіть не кількість оркестр, ансамблів та всіляких музичних колективів в Ізраїлі, а величезна кількість слухачів.² У кожному ізраїльському місті, а особливо у великих — Єрусалимі, Тель-Авіві, Хайфі — щодня (крім вечора п'ятниці, коли в євреїв починається субота), відбуваються концерти: симфонічні, хорові, камерні, релігійної музики тощо. У країні є сім постійних професійних симфонічних оркестр: Тель-Авівська камерна («камерна» лише за назвою, а фактично мала симфонічна оркестра), Хайфська симфонічна, Беер-Шевська «Симфоніета», Кібуцна оркестра та Нетанійська симфонічна оркестра, яка виконує головне розважальну симфонічну музику. У рамках цієї статті можна лише дуже побіжно схарактеризувати ці колективи, що кожний з них заслуговує на окремий нарис.

Тель-Авівська симфонічна оркестра, що офіційно зветься Ізраїльською Філярмонічною (ІФО), — одна з найкращих в світі, як твердять знавці. Цей колектив перебуває принаймні в першій десятці найкращих симфонічних оркестр світу. Оркестру заснував 1936 року видатний скрипаль та сіоністський діяч з Польщі Бронислав Губерман, який взяв собі за мету надати притулок і працю музикам-євреям, які тікали від нацистських переслідувань. Водночас він палко бажав збагатити культурне життя тодішньої Палестини та всього Близького Сходу. Про популярність цієї оркестри свідчить кількість власників абонементів — 50 тисяч. Приміщення оркестри — чудова зала в Тель-Авіві «Гейхал гатарбут» (Палац культури), що вміщує 2700 слухачів. ІФО гастролює в більшості цивілізованих країн світу. (1967 року були заплановані гастролі в СРСР, але невдовзі перед виїздом ІФО одержала повідомлення з Москви, що гастролі скасовано, бо в готелях бракує місць...) В оркестрі 120 музик, з яких коло 20 відсотків — імігранти з СРСР. Від 1968 року головним диригентом оркестри є Зубін Мєта — не єврей, а індієць, точніше — нащадок персів, які колись втекли до Індії, рятуючись від релігійних переслідувань. Велику кількість виконань цієї оркестри записано на платівки найбільшими світовими фірмами грампзапису.

Наприкінці 1982 року, на відзначення сторіччя від народження Бронислава Губермана, оркестра Філармонії відбула цикл концер-

---

2. У цій статті йдеться виключно про класичну, «поважну» музику. В Ізраїлі дуже популярна також «поп»-музика та різні напрямки фолкльорної музики, але це вже інша тема.

тів, що їх громадськість та преса назвали «концертами сторіччя». До Тель-Авіву з цієї нагоди запросили сімох найвідоміших скрипалів, які виступали як солісти в супроводі оркестри. Це — Ісаак Стерн, Іда Гендель, Генрік Шерінг, Шломо Мінц, Іцхак Перльман, Пінхас Цукерман, Іврі Гітліс (останні четверо в цьому переліку — ізраїльтяни, що одержали первинну музичну освіту в Ізраїлі). Ціни на «губерманівські» концерти були неправдоподібно дорогі — до 500 американських доларів за квиток! Але навіть і це не лякало справжніх цінувальників мистецтва: на всіх концертах зала була повна.

Взагалі кількість тих, що бажають послухати концерт ІФО, завжди перевищує число місць у залі. Отже, якщо хтось із наших читачів відвідає Ізраїль і зможе придбати квиток на такий концерт, то це означатиме, що йому дуже пощастило.

Симфонічна оркестра радіо — Єрусалимська оркестра «Кол Ізраель» (Голос Ізраїлю) — це, так би мовити, «оркестра число 2» в країні. Вона заснована також 1936 року. Нині це першорядний колектив, в якому коло ста виконавців, серед них так само коло 20 відсотків становлять імігранти з СРСР. Від 1972 року музичним керівником і головним диригентом оркестри є диригент зі світовим авторитетом — Гаррі Бертіні (народжений у Басарабії). Єрусалимська оркестра щосезону пропонує аматорам музики цікаві програми, що в них беруть участь визначні диригенти та солісти як ізраїльські, так і гастролери з-за кордону. Я згадаю тут лише про одну серію концертів, що вже стала традиційною: це концерти «Liturgica» або «Musica sacra». Щороку наприкінці грудня — на початку січня, коли євреї святкують Хануку, а християни — Різдво та Новий рік, Єрусалимська оркестра дає цикл концертів з творів, які є шедеврами світової музики на теми Старого й Нового заповіту — Баха, Генделя, Бетговена, Моцарта, Мендельсона та інших майстрів, включно з деякими сучасними.

Нещодавно в Ейлаті, на березі Червоного моря, зроблено телевізійний фільм: Єрусалимська оркестра, Шотландський національний хор та хор міста Единбургу виконували ораторію Генделя «Ізраїль в Єгипті». Фільм знято «на місці події»; саме тут, за Біблією, стався дивовижний перехід євреїв через Червоне море: «І гнав Господь море сильним східним вітром цілу ніч, і перетворив море на суходіл, і розійшлися води на обидва боки. І пішли сини Ізраїлеві серед моря суходолом, а води були їм стіною праворуч і ліворуч...» Телефільм «Ізраїль в Єгипті» купили численні телевізійні кампанії Європи, і його бачили мільйони телеглядачів.

Нинішнього сезону гостями Єрусалиму в рамках серії «Musica sacra» був, серед інших колективів, хор хлопчиків з міста Ганноверу (Західня Німеччина) під керуванням професора Гайнца Гінніґа. Особливо успішно пройшло виконання «Stabat Mater» Перґолезі. Цей твір хор з Ганноверу виконував разом з трьома ізраїльськими

дитячими хорами в супроводі Єрусалимської оркестри. Місцеві меломани, насолоджуючися музикою, мимоволі питали себе: «А чи не були батьки та діди цих чудово вишколених німецьких хлопчиків... гестапівцями?» Хто знає, можливо, що деякі й були... Але хоч як сильно це болить ізраїльтянам, життя рухається далі, і зло мусить врешті поступитися перед добром, і ледве чи є для цього кращий засіб, ніж музика.

Своєрідно унікальною є ізраїльська Кібуцна оркестра. Її учасники — музики-професіонали, які є членами кібуців і, як всі «кібуцники», мають виконувати всі без винятку обов'язки членів кібуцу — на плянтаціях, у майстернях, у господарстві. На додаток до цього вони двічі на тиждень збираються на репетиції... Така незвичайна форма мистецької праці не заважає Кібуцній оркестрі перебувати на доброму фаховому рівні і з успіхом виступати перед вимогливою місцевою та закордонною аудиторією.

Ізраїльські меломани справедливо нарікають на незадовільний стан оперної культури в країні. Щоправда, епізодично тут ставлять оперні спектаклі — найчастіше зусиллями згаданої Єрусалимської оркестри з кількома місцевими або запрошеними з-за кордону співаками. З успіхом відбулися безсмертні й вічно молоді вистави «Севільського цирюльника» Россіні та «Весілля Фігаро» Моцарта, а з числа порівняно нових опер — «Дитя й чаклунство» Равеля та «Пригоди гульгетя» Стравінського. Одначе, постійного оперного театру в Ізраїлі нема. Протягом багатьох років у Тель-Авіві існувала приватна опера, що нею керувала співачка Едіс де Філіп, нині небіжчиця. Було поставлено десятки опер у розташованому на узбережжі приміщенні, яке нагадувало радше комору для зберігання овочів. Хоча рівень цієї опери був досить далекий від світового, ентузіясти оперного мистецтва справно відвідували всі спектаклі. Проте, опера (співачи, оркестра, хор, декорації) — справа дорога, а субсидії щораз скорочуються. Торік театральна завіса піднялася востаннє — оперний театр довелося замкнути. Музична громадськість схвилювалась: не має такого бути, щоб за наших музичних сил ми не мали оперного театру! Нині дехто намагається відновити ізраїльську оперу — побажаємо їм успіху.

Слід зазначити, що в музичному житті Ізраїлю панує чисто мистецький підхід до вибору музичних творів, і жадні інші обставини — ідеологічні, релігійні, національні — не беруться до уваги. Ізраїльські музичні мистці виконують все краще зі світової музичної спадщини.

Одначе, існує одна специфічно ізраїльська проблема, якої не можна промовчати: проблема виконання музики «двох Ріхардів» — Ваґнера та Штравса. Геніяльний композитор Ріхард Ваґнер, як відомо, був антисемітом (про що сам не раз писав у своїх книжках та статтях; в Ізраїлі на доказ його антисемітизму навіть видали його

книжку «Єврейство в музиці»). За Третього Райху Ваґнера проголосили чимось на зразок символу німецького шовінізму та расизму. А якщо так, то чи слід виконувати його музику в Ізраїлі? З цього приводу точаться запеклі суперечки у пресі, в радіопересиланнях, на телебаченні, відбувалися навіть вуличні демонстрації. Деякі справедливо вважають, що музика — передусім, а особисті погляди Ваґнера, який жив задовго перед Гітлером та Третім Райхом, нас не обходить. Інші, а особливо з числа тих, які вціліли після катастрофи європейського єврейства, вимагають — і по-своєму також мають рацію — не виконувати Ваґнера, додаючи при тому, що ця музика звучала в німецьких концтаборах, і найчастіше тоді, коли в'язнів гнали до газових камер... Важко, дуже важко вирішити цю суперечку і позбутися того «комплексу катастрофи», властивого багатьом євреям нині вже старшої генерації.

Щодо Ріхарда Штравса, то цей великий композитор був призначений самим Гітлером на посаду «генеральмузикдиректора» — щось на зразок імперського музичного фюрера. Проте, як неспростовно доведено, він не був нацистом, а наприкінці життя навіть потрапив у неласку за неґативне ставлення до нацистського режиму. Нині в Ізраїлі зроблено перші кроки в справі «реабілітації» музики Ріхарда Штравса: нещодавно Єрусалимська симфонічна оркестра виконала для радіопересилання його поему «Тіль Уленшпігель»; диригував відомий майстер зі Швейцарії Ігор Маркевич (до речі, українець з походження: його дід Микола Андрійович Маркевич — точніше, Маркович — був українським поетом, істориком і фолкльористом.³

Я писав, що в ізраїльській музиці нема шовінізму. Наведу ще один приклад: 1977 року на черговому конкурсі піаністів імени Артура Рубінштейна, що відбувається в Ізраїлі що два роки, першу премію одержав піаніст з Німеччини Гергард Опіц. Патрон конкурсу, нещодавно померлий у віці 93 років великий Артур Рубінштейн, особисто вручив переможцеві приз. Алеж «патріярх» піаністів присягнувся ніколи не ступити на землю Німеччини і виконав цю обіцянку! Цього разу він, мабуть, вирішив, що політика — це одне, а музика — дещо інше: як переміг — одержуй нагороду.

І ще щодо одного міжнародного конкурсу: Ізраїль — перша країна в світі, де, починаючи від 1959 року, що три роки відбувається конкурс виконавців на арфі. Чому саме в Ізраїлі? Засновників конкурсу, можливо, надихала згадка щодо «скрипки Давида» (по-гебрейському «кінор Давид»), яка була, як доводять знавці, не скрипкою, а лірою, себто попередницею арфи. На конкурсі 1979 року третю премію одержала репатріантка з Києва

---

3. Про Миколу Маркевича та його батька Андрія Марковича (Маркевича) див. «Енциклопедію українознавства», т. 4, стор. 1468 та 1470).

Ірина Кагановська. Торік відбувся вже восьмий конкурс арфярів, як і більшість попередніх, на дуже високому артистичному рівні.

І, нарешті, щодо «ультрасучасної» музики. І в цій галузі маленькій Ізраїль намагається триматися в річищі світової моди. Наші композитори (яких досить багато) давно вже застосовують у своїх творах і алеаторичну, і пуантилістичну, і електронну, і всілякі інші авангардистські системи композиції. Саме тепер, коли я пишу ці рядки, в Ізраїлі відбувається фестиваль сучасної музики під назвою «Testimonium». Цей фестиваль — вже шостий — має епіграф «Про таємне та явне». У ньому беруть участь найвидатніші композитори — ізраїльські та закордонні, при тому *всі* виконувані твори звучать прилюдно вперше, а деякі написані спеціально для фестивалю. Серед них — партитура з гебрійською назвою «Шаар» (Брама) одного з корифеїв модернізму грецького композитора Яніса Ксенакіса; у творі чутно грецько-східні інтонації, наче гаптовані на примхливій, химерній архітектоніці твору. Той факт, що Ксенакіс не лише композитор, а ще й відомий архітект, певною мірою позначається на структурі його творів.

Еспанець Томас Марко назвав свій твір для скрипки з оркестрою «Концерт від душі». Ізраїльський композитор, народжений в Аргентині, Леон Шидловський вперше демонструє свою «Оду» для жіночого хору та оркестри, написану на слова єврейської новорічної молитви. Інший ізраїльтянин — Марк Копитман (він походить з Кам'янця Подільського) створив для «Тестимоніуму» «Камерні сцени з життя Зюскінда з Тримбергу» на лібретто пані Реха Файер, меценатки і патрона фестивалю (Зюскінд з Тримбергу — легендарний міннезенгер-єврей з XIII сторіччя). Цілий вечір на фестивалі присвячено творам аргентинця Маврісіо Каґеля, який нині живе в Німеччині. Його п'єсу «Сценаріо», як він сам пояснює, надихав сюрреалістичний фільм Люїса Бонуеля та Сальвадора Далі «Андалюзський собака» (1928 рік). Тут до музичної тканини вплетено звуки магнетофону, які відтворюють... гавкання пса. Щоправда, цей «пес» не справжній, а електронний (записати гавкання справжнього пса — було б занадто просто для сучасного модерного композитора!). В іншому творі Каґеля «Варіації без фуґи» композитор «варіює» на власний кшталт славетні «Варіації та фуґу на тему Генделя» Йоганнеса Брамса. Наприкінці на авансцену виходять... самі Брамс та Гендель, при тому перший з них виголошує монолог. Бідака Брамс і не уявляв собі такого «модерну» — він лише писав музику...

ЮВІЛЕЙНИЙ ДИПТИХ

Валеріян Ревуцький

ПОСМЕРТНА ПЕРЕОРІЄНТАЦІЯ АМВРОСІЯ БУЧМИ З КУРБАСА НА СТАНІСЛАВСЬКОГО

Тижневик «Культура і життя» від 16 січня 1983 року вмістив статтю театрознавця В. Заболотної «Спільність поглядів», написану до відзначення 120-річчя з дня народження відомого російського режисера К. Станіславського, творця єдино дозволеної акторської системи в Радянському Союзі. Авторка об'єктом аналізу взяла постать великого українського актора 20 століття — Амвросія Бучму, виставляючи його як ідеального свідка життєвості системи Станіславського. Вона дослівно твердить: «А. Бучма вдячний МХАТові¹ і системі за те, що вони сприяли формуванню і відточенню його майстерності».

Загально відомо, що Бучма, почавши свій акторський шлях у театрі «Руської Бесіди», попав пізніше у вир першої світової війни, короткочасно був у Новому львівському театрі, Театрі ім. Франка, потім у Театрі-Студії ім. Франка, 1922 року опинився в Березолі, де до 1926 року брав участь у постановках Леся Курбаса, тоді працював кіноактором, повернувся вдруге до Березоля 1930 року, пережив трагедію цього театру і лишився там до 1936 року, потім перейшов до київського Театру ім. Франка.

Про його акторську діяльність у Березолі відомий український режисер Василь Василько зазначав:

«Досить згадати хоч би А. Бучму, який виріс на великого майстра саме під безпосереднім керівництвом Курбаса. Тільки завдяки курбасівській школі талант мистця розкрився в усій могутності. Курбас відкрив у ньому те, про що сам Бучма не мріяв. Кому довелося грати з Бучмою у 1920-21 роках, той пам'ятає, що це був здібний актор, але розхристаний, хаотичний у своїй творчості, стихійний, далекий від тієї високої майстерності, якої навчив його Курбас»...²

Здається, тут нема потреби зазначати, що твердження Василька протилежне думці Заболотної про те, хто саме був справжнім учителем Бучми. Варто до цього придивитися ще

---

1. Московский Художественный Академический Театр.

2. «Лесь Курбас, Спогади сучасників». Київ, 1969, стор. 28.

ближче. Посилаючися на вислови самого Бучми, Заболотна наводить його зауваження, що акторові не слід відривати фізичну дію від усього комплексу засобів акторської виразності, протиставляючи її слову, висувати її на перше місце в процесі творення образу. Це — перефразовані слова Курбаса, який рішуче ставив перед акторами завдання опанувати багатогранну майстерність слова на сцені, зазначаючи, що слово й звук — два надзвичайно важливі чинники у фактурі актора. Культура мови поруч з культурною жесту мусить лягти в основу праці актора.

Фізична дія у Бучми гармонізувалася зі словом, і складалося враження про нього як про витонченого майстра фізичної дії, але одночасно там, де слово не мало місця, його заступала віртуозність пантомімічного монолога Бучми. Вірно, що взаємодії слова та фізичної дії і пантомімії приділяється місце і в системі Станіславського. Але цьому знову Бучма таки навчився не від його системи, як запевняє Заболотна, бо воно йшло від Курбаса. Він привчив Бучму і до пантомімічних монологів. Пригадується вислів відомого російського актора І. Москвіна про перший вихід Бучми-Миколи в «Украденому щасті» І. Франка 1941 року, сказаний в присутності одного студента-режисера й переданий автором цих рядків: «Такого філігранного пантомімічного монолога ніхто з наших (себто мхатівців) не досягнув». До речі, відомий факт, що Москвін хотів грати роллю Миколи в «Украденому щасті», але, побачивши Бучму, відмовився...

«Логіка і послідовність виправданих фізичних і психологічних дій приводить до правди... почуттів», цитує Заболотна Станіславського для підкріплення поглядів Бучми про його погодження з акторською системою основоположника МХАТ-у. А чи ж не висловлював Курбас закон мотивації для акторів, де все, що вони роблять на сцені, має бути доцільним, виправданим логікою поведінки дійової особи, вмотивованим не лише психологічно, але й фізично. Жаден рух, жест, вчинок актора не повинен бути випадковим, мусить мати свою причину...

Однією з основних засад системи Курбаса було твердження, що актор і створений ним образ — це дві різні постаті. Сценічний твір — образ, утворений актором, — мусить бути об'єктивізований. Цей принцип системи Курбаса досконало опанував Бучма. «Саме тому під час праці над образом Терентія Пузиря, — писав він про цю роллю в драмі І. Тобілевича, зіграну ще в Березолі, але вже в час, коли не було Курбаса, — я намагався максимально індивідуалізувати його характер, шукав і знаходив у ньому риси не тільки кулака-мільйонера, але й своєрідного „поета“, закоханого в українську природу, особливо в ту частину її, що приносить Пузиреві винятково великі прибутки».³

3. А. Бучма, Человек или персонаж, «Театр», ч. 6, 1954, стор. 107.

Авторові цих рядків не довелося бачити Бучму в ролі Пузиря, але подібними шуканними образу був позначений Іван Коломійцев у драмі М. Горького «Останні» (Театр ім. Франка, 1937). З одного боку, Бучма-Коломійцев — кат і боягуз, жорстокий поліцмастер царської Росії, голова родини моральнобеззвільних істот, вбивця брата, а з другого — була показана якась привабливість у ньому, шарм його кокетування перед жіноцтвом. Тому, коли Іванів хворий брат говорив, що в ньому ще не зник актор на ролі героїв по аматорських сценах, Бучмі-Іванові вірилося без жадного застереження...

І в цій ролі, і далі в ролі Миколи Задорожного в «Украденому щасті» І. Франка (1940) Бучма яскраво застосовував закон контрастів, наявних у системі Курбаса, де кожний вчинок у характері мав би бути показаний у боротьбі протилежностей. Так було в безперервній зміні настроїв і темпо-ритму (теж закон ритмічності в системі Курбаса) у Бучми-Коломійцева, що було логічне для гістеричної натури цього характеру, опанованого манією переслідування, як у поліцейського службіста.

Закон контрастів системи Курбаса діяв в Бучми і в ролі Миколи Задорожного — у протилежностях горя і радощів, а особливо сили й слабости в сцені вбивства Михайла Гурмана. На обвинувачення останнього, кинуте Миколі з натяком на його слабкість («бо ти віхоть, а не чоловік»), раптово змінилася постань присадкуватого Бучми-Миколи. Його зігнуті плечі випросталися, м'яві рухи зробилися жвавими, він виріс у струнку постать, як Гурман. З сокирою в руках, гордий з того, що він робить, він спокійно простував до Добровольського-Михайла й забивав його.

Але як саме «забивав» Добровольського-Гурмана Бучма-Микола? Саме тут діяв перетворений жест системи Курбаса, що не наслідував звичних для глядача форм життя, а виводив його в такому вигляді, що примушував глядача сприймати бачене з найбільшою активністю. Потрійне «всаджування» сокири в певному ритмі в груди Гурмана, а потім також потрійне «втягання» її з грудей його залишало надзвичайне враження. Театр Курбаса сягав тут своєї перемоги над емоціями й думками глядача.

До цього ніколи не прагнула система Станіславського. Мистецтво перетворення Бучма дістав з Березоля... Невже Заболотна не бачила Бучму в пантомімічній сцені німецького вояка, отруєного газами, у фільмі «Арсенал» (1929) або його експресивних рухів у ролі Джіммі Гігінса в однойменному фільмі ВУФКУ (1928)? Та не тільки самі рухи. Адже нічого вразливішого не можна було уявити в сцені, коли Бучма-Джіммі від нелюдських страждань втрачав на допиті розум зі скривленою страшною посмішкою, гострим хворобливим виразом очей та скрюченим тілом.

Не є жадна трагедія в тому, що Заболотна не бачила жадної

вистави Березоля з Бучмою (можливо, не бачила й позаберезольські ролі його передвоєнного періоду). Лихо в тому, що вона, знаючи про виховання Бучми в Березолі, виставляє його вихованцем системи Станіславського та МХАТ'у. Отож, dokonano фальсифікацію фактів перед історією на угоду «викрадення» Бучми-мистця для мистецького збагачення системи Станіславського.

«Викрадення» Бучми з акторської спадщини Березоля позначено в статті Заболотної наведенням і нещирої «перестраховки» мистця перед небезпекою можливого обвинувачення його в надто близькому спорідненні з системою творчих перетворень Курбаса. Тому він і мусив сказати, що шлях до свідомої творчості прийшов до нього після близького знайомства з творчими принципами МХАТ'у та після багаторічного вивчення праць... Леніна.

Для збагачення культури червоноросійської імперії йде постійне «викрадення» численних визначних діячів українського мистецтва. Так, уже «викрадено» раніше Олександра Довженка. Тепер з нагоди 120-річчя Станіславського «викрадають» Амвросія Бучму. Ще одна жертва ненажерливого Молоха!..

У 100-ЛІТТЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ МИХАЙЛА ДОНЦЯ

Тижневик «Культура і життя» 23 січня цього року вмістив статтю доктора мистецтвознавства Абрама Гозенпуда з нагоди 100-річчя з дня народження відомого українського оперового співака Михайла Донця. Поруч уміщено коротку біографічну довідку, де перелічено ряд ролей, виконуваних ним. Але дві справи відразу впадають в око. Перша, що у біографічній нотатці довідку про його ролі в операх Лятошинського поставлено на останнє місце. Друга, що А. Гозенпуд відразу виводить Донця як спадкоємця корифеїв українського театру XIX століття і, зробивши перелік кількох його ролей, всю статтю присвячує аналізі лише двох ролей Донця: Тараса Бульби в однойменній опері М. Лисенка (пізніше відредагованій Л. Ревуцьким та В. Лятошинським) та Івана Сусаніна в опері М. Глинки, що мала первісну назву «Життя за царя»...

Знаючи широкі музикознавчі знання А. Гозенпуда, було доречно сподіватися, що він значно ширше висвітлить постать того визначного українського співака, бож на той час Гозенпуд жив у Києві й бачив Донця у всіх його партіях. Але завдання йому було поставлене інше: показати, що мистецтво Донця являє собою... «сплав української та російської реалістичних шкіл». З репертуару

Михайло Донець у ролі Захара Беркута (опера Б. Лятошинського «Золотий обруч»).

західноєвропейської опери він згадав лише чотири ролі Донця в «Казках Гофмана» Ж. Оффенбаха (Ліндорф, Коппеліус, Дапертутто, Міраклъ). Одночасно біографічна довідка подає тільки дві ролі Донця з західноєвропейського репертуару: Дон Базіліо («Севільський цирульник» Д. Россіні) та Мефістофель («Фавст» Ш. Гуно).

Алеж у репертуарі Донця були Гомес де Сільва, Рамфіс в операх «Ернані» та «Аїда» Д. Верді, Сен-Брі та Марсель у «Гугенотах» Д. Майєрбера, Ляндграф, Король Генріх-Птахолов, Погнер у «Тангойзері», «Льоенґріні» та «Майстерзінґерах» Р. Вагнера, Льотаріо, Король Клавдій у «Міньйон» та «Гамлет» А. Тома, Нілаканта в «Лякме» Л. Деліба, Цуніґа в «Кармен» Ж. Бізе (з цієї епізодичної ролі він робив акторський шедевр сценічної гри). У ролі Марселя («Гугеноти»), написаній для basso profundo, Донець легко брав у хоралі першої дії низьке F великої октави, а ліричну партію Льотаріо («Міньйон») всю провадив на *mezza voce*. В чотирьох партіях «Казок Гофмана» Оффенбаха (радник Ліндорф, чарівник Коппеліус, шарлатан Дапертутто та лікар Міраклъ) він демонстрував дивовижність сценічного перетворення різною поведінкою, жестами, характерним гримом і лише тембр голосу Донця промовляв, що той самий співак виконує всі ті партії...

І стаття Гозенпуда, і біографічна довідка згадують побутові українські партії Донця: Карся у «Запорожці за Дунаєм» С. Гулака-Артемівського, Виборного в «Наталці-Полтавці» М. Лисенка, Чуба та Голови в операх «Ніч перед Різдрвом» та «Майська ніч» М. Римського-Корсакова, а його партії Захара Беркута чи Сокальського в операх «Золотий обруч» та «Щорс» Б. Лятошинського подано на останньому місці. Про його інші партії нового українського репертуару, як Артем в опері «Кармелюк» В. Костенка, матрос Сатана в «Яблуневому полі» О. Чишка чи капітан Берсенев у «Розломі» В. Фемеліді — зовсім не згадано.

Автор цих рядків не вважає себе за музикознавця, але насмілюється сказати, що з усіх партій Донця в українському репертуарі найбільше враження мав від Захара Беркута в «Золотому обручі» В. Лятошинського. Ця думка не є тільки особистою. Багато хто схиляється до цього. Чому ж її замовчано? Коли, аналізуючи партію Тараса Бульби, Гозенпуд слушно міг спиратися на творчість М. Гоголя, пропаґуючи замовлену концепцію «сплаву української та російської реалістичної школи», то він не зміг би цього зробити на тексті І. Франка та лібретті Я. Мамонтова. Тому й замовчано цю партію Донця.

Вистава цієї опери в Києві 1930 року йшла у винятково сильному складі. Крім Донця, партію Мирослави співала Олександра Бишевська (на зміну з Оксаною Колодуб), Максима Беркута — Володимир Дідковський, а боярина Тугара Вовка — Микола

Зубарів (на зміну з Михайлом Шуйським). Але найбільше враження лишив Донець монументально-героїчною постаттю Захара Беркута, що втілювала народну мудрість людини, закоханої в сили природи, глибокого патріота. Майстерність Донця в подаванні музичної фрази сягала в цій партії вершин досконалости. Понад сорок років минуло відтоді, але й досі в моїй пам'яті звучить могутній голос Донця у співучій фразі, зверненій до сина Максима: «Тобі громада доручає Тугара вигнати Вовка».

Не менш сильне враження залишала епічна розповідь Донця-Захара Беркута про камінь-Сторож, що охороняє Тухольську долину, і про те, як Морана, богиня смерти, заклала царя велетнів у камінь-Сторож. Але цар велетнів не загинув і пильнує долину до того часу, коли Морана сконцентрує знову свої сили, щоб завоювати Тухольщину. Камінь-Сторож тоді впаде і роздавить її... Колись і ця опера (хоч і без Донця) увійде до світових перлин оперового мистецтва своєю музичною текстурою!..

Відзначаючи 100-річчя з дня народження Донця, ні Гозенпуд, ні біографічна довідка нічого не сказали про трагічний кінець відомого оперового співака. Більше про це сказав оперовий співак і режисер Михайло Стефанович: «Михайло Іванович Донець 2 липня 1941 року став жертвою свавілля часів культу особи. Його тоді було заарештовано, і він помер у в'язниці від паралічу серця»¹. Але й він не все сказав. Останнє вже договорила авторів цих рядків приятелька дружини Донця (відомої співачки і вокального педагога Марії Тесеєр), що опинилася під час війни у Відні...

За заслуги Донця в розвитку українського оперового мистецтва уряд УРСР побудував йому на околиці Києва, на Звірниці, одноповерховий будинок, де часто гостювали (особливо після переїзду уряду УРСР з Харкова до Києва) навіть члени уряду, включно з Панасом Любченком. Очевидно, Донець був свідком багатьох цікавих розмов... Мав собі до послуг авто. З вибухом війни 1941 року він як український патріот сподівався, що, можливо, прийде краще життя... Якось до нього прийшли реквізувати авто. «Мені уряд дав його, — сказав Донець, — я заробив його своїм голосом. Ні, його ви не будете мати!»... Наступного дня його заарештованого і 10 вересня 1941 року розстріляно у в'язниці за дев'ять днів перед приходом німців до Києва...

---

1. М. Стефанович, Михайло Іванович Донець. В-во «Мистецтво», Київ, 1965, стор.40.

УКРАЇНІЗАЦІЯ: РАДЯНСЬКА ПОЛІТИКА 1925-1932 РОКІВ

Юрій Шевельов

У 51 томі Ленінових творів, стор. 141 і далі, надруковано телеграму, яку Ленін вислав Сталінові 21 лютого 1920 року. Відбувалася третя інвазія Росії на Україну (перша окупація України військами Радянської Росії тривала від січня до березня-квітня 1918 року; друга — від січня до серпня 1919 року; третя розпочалася в грудні 1919 року і докотилася півдня України в лютому 1920 року), і Сталін командував військами. Текст телеграми, наче в фокусі, виявляє суть політики Радянської Росії супроти України. Телеграма звучить так:

Харків, Сталінові. Конче треба негайно запровадити перекладачів у всіх штабах і військових установах, зобов'язавши безумовно всіх приймати заяви й папери українською мовою. Це безумовно потрібне — щодо мови всі поступки й максимум рівноправности.¹

Насамперед, українське військо не потребувало б перекладачів. Далі, в завуальованій формі тут наявні дві засади комуністичної політики, що лишатимуться незмінними довгі роки, а саме: поступки щодо мови, але не чогось іншого; підкреслення рівнорядности, а не панування, української мови, іншими словами, визнання російської мови однією з двох мов на Україні. На щось більше уряд Леніна не йшов.

Проте, виглядає так, ніби в добу так званої українізації (1925-1932) політика круто змінилася. Подані тут зауваги мають на меті показати, чому і як далеко пішла нова політика.

Якщо брати за основу офіційні документи, декрети й резолюції, то зародки українізації можна простежити від 1923 року, як дехто й

Уривок з праці «Стан і статус української мови в першій половині 20 століття». Праця в цілості має з'явитися англійською мовою в книжці «The Language Question in the Ukraine» за редакцією П. Р. Магочі у серії Українського наукового інституту Гарвардського університету (Кембрідж, Массачусетс).

1. В. Ленин, Полное собрание сочинений, т. 51. Москва, 1965.

робить, чи навіть від 1920. Однак, як низка практичних заходів, запроваджуваних послідовно й наполегливо, ця політика простежується щойно з 1925 року. Має рацію Попов, коли говорить: «Широка робота партії в галузі українізації розгорнулася... десь з літа 1925 року».² На цей час на Україні визріли передумови до такої політики: з'явилася нова інтелігенція міського типу, не надто численна, але в кількості, що на неї слід було зважати; витворився, хай і дуже незначний, український елемент у партії. Крім того, 1925 року закінчено відбудову народного господарства, зруйнованого в час громадянської війни, і на XVI з'їзді ВКП(б), у грудні, проголошено курс на індустріалізацію країни, що мало вести до напливу селян у промислові центри. Питання про те, чи прийшли селяни зрусифікуються, чи, навпаки, українізують міста, висувалося на порядок денний і мало накласти свою печатку на наступні десятиліття.

Цей стан, що витворився був на Україні, був спільний для всіх неросійських частин СРСР. Проте, діяли ще й інші причини всесоюзного масштабу — і в дійсності вирішальні, — які змусили ЦК ВКП(б) погодитися на українізацію й наполягати на якнайшвидшому проведенні її в життя. Вони призвели до падіння в грудні 1925 року Е. Квірінга, генерального секретаря ЦК КП(б)У, лотиша, що в минулому, починаючи з 1918 року, активно виступав проти українізації, а 1925 був — у найкращому випадку — байдужий до неї. На його місце прислано Л. Кагановича, що мав виконувати спеціальну місію: діяльно просувати нову політику, а водночас наглядати, щоб вона не перейшла межі, визначені партією: не обернулася на сепаратизм у політиці чи навіть у питаннях культури. Каганович, вивірений і випробуваний за різних обставин і в різних місцях — Саратов, Гомель, Нижній Новгород, Вороніж, Туркестан, — з 1922 року працював у Москві. Чи не єдиний генеральний секретар ЦК КП(б)У, що вивчив українську мову і вживав її деколи публічно, він був стовідсотковим партійцем, що вмів навести лад в найвразливіших місцях. Каганович обійняв посаду 6 чи 7 квітня 1925 року.³ Ще раніше Х. Раковського вислали радянським послом до Лондону, а українця В. Чубаря призначили на його місце головою Раднарком у УРСР.

Нову політику ЦК ВКП(б) викликали крах сподівань на пролетарську революцію в індустріальних країнах та стабілізація Європи. Партія переносить тепер увагу на колоніальні країни. Підтримуючи там визвольні рухи, вона розраховує послабити цим Захід і довести його до занепаду. На XII з'їзді РКП(б) у квітні 1923

---

2. М. Попов. Нарис історії комуністичної партії (більшовиків) України. Харків, «Пролетар», 1931, стор. 282.

3. «Вісті», Харків, 8 квітня 1925, ч. 79.

року Сталін, не згадуючи про перший мотив, досить одверто висловився про другий. Він сказав:

Одне з двох: або ми глибоке запілля імперіялізму — східні колоніяльні й напівколоніяльні країни — розворушимо, революціонізуємо й тим прискоримо падіння імперіялізму, або ми промажемо тут і тим зміцнимо імперіялізм, і тим послабимо силу нашого руху... Увесь Схід дивиться на Радянський Союз як на дослідне поле. Або ми в рамках цього союзу правильно розв'яжемо національне питання в його практичному застосуванні, або ми тут, у рамках цього союзу встановимо справді братерські стосунки між народами, справжню співпрацю [...] — і тоді увесь Схід побачить, що в нашій федерації він має прапор визволення, має передовий загін, слідами якого він повинен іти, і це буде початком краху світового імперіялізму.⁴

Національні республіки повинні були стати зразком такого розвитку. Сталін не крився, що навіть найменша азійська республіка важила для нього більше, ніж Україна («Якщо ми на Україні зробимо маленьку помилку, цього не відчує так болюче Схід. А варт одну малу помилку зробити в малій країні, в Аджарістані [120 тисяч людности], як це відчується в Туреччині і відчується на всьому Сході»),⁵ але Україна мусіла іти в ногу. Загальна політика «коренізації» (звороту до національного коріння) набула тут форми українізації, навіть якщо, на думку Сталіна, це було зайве.

Виступи Сталіна треба доповнити (а в дечому й скорегувати) матеріалами П'ятого конгресу Комуністичного Інтернаціоналу. Три сесії на конгресі — 30 червня і 1 липня, — були спеціально присвячені національному питанню. Головним доповідачем був Д. Мануїльський. В ухваленій резолюції наголос цим разом зроблено не на Далекому Сході, а на Центральній Європі та Балканах. Після stwierдження, що «національне питання по світовій війні набрало нової ваги і сьогодні є одним з найважливіших політичних питань у Центральній Європі й на Балканах»,⁶ окремих розділ присвячено українському питанню в Польщі, Чехо-Словаччині та Румунії. Розділ починається так: «Українське питання є одним з найважливіших національних питань Центральної Європи».⁷ Резолюція проголошувала, що треба шукати спільної розв'язки питань для всіх українських земель, окупованих названими країнами; подібно до того, як колоніяльні рухи Азії й Африки вважалися вирішальним чинником у наближенні бажаного розвалу великих західних держав,

4. «Двенадцатый съезд РКП(б), 17-25 апреля 1923 года. Стенографический отчет». Москва, Гос. изд. полит. литературы, 1968.

5. Там таки, стор. 659.

6. Cinqième congrès de l'internationale communiste (17 juin - 8 juillet 1924), Compte rendu analytique. Paris, Humanité, 1924, стор. 427.

7. Там таки, стор. 430.

українське питання розглядалося як ключовий засіб розчленування Польщі, Чехо-Словаччини й Румунії. Кінцевою метою політики, затвердженої на Конгресі, було об'єднання всіх західньоукраїнських земель і прилучення їх до УРСР.

Каганович, уже на керівному становищі в Україні, так формулює цю думку:

Якщо для східніх народів у нас, може, й мусять бути прикладом республіки Узбекістанська, Туркменістанська, Казахістанська і т. ін., то для західніх народів Україна мусить служити зразком і прикладом розв'язання пролетаріатом проблеми національного визволення пригнічених мас, проблеми державного будівництва національних республік, в рамках радянської системи.⁸

На 1925 рік згадані проблеми ще більше загострилися. З одного боку, Сталін, ведучи жорстоку боротьбу в партії, намагався здобути всяку можливу підтримку, включно з підтримкою — хай не надто численних — націонал-комуністів (так його підтримав, наприклад, Скрипник).⁹ З другого боку, несприятливе міжнародне становище — в Англії прийшов до влади антисоветський наставлений консервативний уряд С. Болдвіна (1923); 1 грудня 1925 підписано Льокарнські угоди, що, з погляду Радянського Союзу, виглядало як замикання ворожого кільця. Усе це штовхало Сталіна до поживлення політики коренізації на Україні. Нарешті, деякий вплив саме на Україну могли мати і події в Польщі, які передували державному переворотові Ю. Пілсудського 1926 року.

Таким чином, як наслідок внутрішньо-партійних, а особливо міжнародних подій українська меншість КП(б)У опинилася в становищі, коли її давно вимріяну ідею українізації почали не тільки толерувати, а й підтримувати. Той факт, що українізацію сильніше спонукали причини зовнішні, що навіть всередині країни на ній наполягали більше з ВКП(б), ніж КП(б)У, що вона не виникла як масовий рух, — пояснює її силу і слабкість — про що мова далі, — а пізніше розмірно безболісне (для партії) її припинення. Українізація не була рухом українців проти Москви, а, великою мірою, подальшим закутом кремлівської політики. Мав рацію Петлюра, коли 3 листопада 1923 року писав у листі до М. Шумицького: «Взагалі справа українізації справляє враження певного тактичного ходу з боку большевиків; коли він не дасть бажаних наслідків, то про нього швидко забудуть».¹⁰

---

8. «Будівництво радянської України». Збірник, вип. I. Харків, ДВУ, без року, стор. 41; також стор. 42, 50.

9. Микола Скрипник, Статті і промови з національного питання. Мюнхен, «Сучасність», 1974, стор. 114.

10. Симон Петлюра, Статті, листи, документи, т. 2. Нью-Йорк, 1979, стор. 542.

Наче передбачаючи рішення XII з'їзду РКП(б), Сьома конференція КП(б)У, що відбулася 4-10 квітня 1923 в Харкові, говорила про «їх [радянських республік] цілковиту самостійність у справі національно-культурного розвитку і достатню самодіяльність в галузі господарського будівництва».¹¹ У квітні 1925 року на пленумі ЦК КП(б)У зроблено широкий огляд стану українізації, а в червні 1926 черговий пленум видав «Тези про підсумки українізації», які протягом найближчих п'яти років виконували ролю політичних напрямних. Відтоді ледве чи відбувся хоч один ширший пленум ЦК КП(б)У, на якому не обговорювали б це питання. За посереднє свідoctво того, якої великої ваги йому надавали, може правити промова С. Косіора — з липня 1928 року генерального секретаря ЦК КП(б)У — на пленумі ЦК в листопаді 1928 року. Був це рік колективізації, і їй присвячено 13 сторінок промови, тоді як українізації відведено 34!¹²

Не меншу увагу приділяв українізації й уряд. Особливо значущі були декрети ВУЦВК-у й Раднаркому з 30 квітня 1925 року «Про заходи термінового переведення повної українізації радянського апарату» та декрет Раднаркому з 16 липня 1925 «Про практичні заходи до українізації радянського апарату».¹³ До них додано кілька інших, що спинялися на деталях, приміром: «Про форму написів (вивісок) на будинках, де містяться радянські установи» (10 жовтня 1925), «Про порядок заведення на території УСРР вивісок, написів, блянків, штампів і етикет українською мовою» (31 грудня 1925), «Про правильний випуск друкованих видань українською мовою»,¹⁴ Про українізацію канцелярської роботи на товарових біржах з 15 червня 1926¹⁵ та інші. 1926 року Раднарком видає цілу книжку декретів та директив: «Українізація радянських установ (Декрети, інструкції і матеріали, ч. 2)», Харків. Усі декрети й закони зібрано і наново потверджено у великого обсягу тексті «Положення про забезпечення рівноправности мов і про сприяння розвиткові української культури».¹⁶

---

11. Інститут історії партії ЦК КП України. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій 1918-1956. Київ, 1958, стор. 221. Далі цитується як Резолюції.

12. С. Косіор. Итоги ноябрьского пленума ЦК ВКП(б) и задачи культурного строительства на Украине. Киев, 1929, стор. 21. У дальших посиланнях: Косіор.

13. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. Харків, 6 червня 1925, ч. 26, стор. 202 н.; 10 серпня 1925, ч. 56, стор. 653 нн. У дальших цитатах: Збірник.

14. Збірник... ч. 78, 1925, стор. 653, 983 — Відділ I; ч. 27, стор. 486, 483 — Відділ II.

15. В. Н. Дурденевский, Равноправие языков в советском строе. Москва, Институт советского права, 1927, стор. 158.

16. Там таки, стор. 145-154.

Якщо порівняти партійні резолюції й урядові декрети 1925-27 з резолюціями й декретами попередніх років, то не можна не зауважити деяких важливих змін у формулюваннях і змісті. 1919 року всі місцеві мови проголошуються рівноправними;¹⁷ 1920 року говориться про те, що «українська мова повинна вживатися нарівні з великоруською»;¹⁸ 1923 року таке наставлення виразно відкидається: «Формальна рівність, що визнавалася до цього часу між двома найбільш поширеними на Україні мовами — українською та російською — недостатня».¹⁹ Тепер від державних урядовців вимагають цілковитого переходу на українську мову, і то не пізніше 1 січня 1926, а ті, що не можуть чи не хочуть виконати розпорядження, мають бути звільнені;²⁰ не дозволяється приймати на працю нікого, хто не знає української мови; кожен, хто бажає вступити в університет, інститут або вищу школу, повинен скласти іспит з української мови.²¹

Змінилися самі мотиви українізації. Спершу це була потреба пристосуватися до селянства. Ще навіть 1923 року українську мову пов'язували з селом. У резолюціях пленуму ЦК КП(б)У з 22 червня знаходимо такі вимоги: «В агітроботі *на селі* користуватися переважно українською мовою: у виступах, при організації курсів — з'їздів, виданні листівок, стінних газет, кіноплякатів, в роботі шефів на селі і т. д.»; «В губкомівських журналах матеріали, що стосуються до *роботи на селі*, як офіційні, так і статтейні, давати українською мовою»;²² з чого ясно випливає, що в партійному житті, поза контактами з селом, послуговуватимуться російською мовою, як і давніше.

Тепер таку поставу рішуче відкидають, оскільки вона, мовляв, ховає в собі натяк на нижчий ступінь розвитку української культури й мови і передбачає їхнє зникання при змаганні з, мовляв, вищою культурою й мовою російською, як це зформульовано в «теорії боротьби двох культур», яку офіційно приписувано Д. Лебедеві, усуненому з України одночасно з Квірінгом 1925 року. В 1926 році пов'язування української мови й культури з селом рішуче відкинено,²³ як і твердження про вищість російської культури й мови. Затонський заявляє, що такий погляд виник на підставі помилкового припущення, наче носієм російської культури є

---

17. Збірник..., ч. 23, 1919, стор. 347.

18. Збірник..., ч. 1, 1920, стор. 5.

19. Збірник..., ч. 19, 1923, стор. 914.

20. Збірник..., ч. 26, 1925, стор. 381.

21. Дурденевский, стор. 149.

22. Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення комуністичної партії і радянського уряду. 1917-1959 рр. Збірник документів, том I. Київ, 1959, стор. 231. Підкреслення в цитатах мої (Ю. Ш.).

23. Будівництво радянської України..., стор. 12.

пролетаріят, а української — селянство.²⁴ Мов на глум, коли Скрипникові зробили докір за утиск російської мови на Україні, — явно маючи на думці становище в містах, — він відповів, що це неправда, бо «в районах, на селі» партійна і державна машина послуговуються російською мовою, якщо район чи село російські.²⁵ Ця постава питання ввійшла до резолюції ЦК КП(б)У з 19 липня 1927 року з вимогою, щоб райони, заселені російською національною меншістю, мали досить «... літератури руською мовою, беручи на увагу особливості сільського господарства руського селянства на Україні...»²⁶ І Скрипник і ЦК оминають мовчанкою політику українізації, спрямовану на усунення російської мови в містах, а в загальних настановах з 6 липня 1927 (§ 8) прямо сказано, що міста й містечка не можна перетворювати на окремішні «національно-територіальні адміністративні одиниці».²⁷ Мусіли також існувати неопубліковані обіжники. Так з однієї статті ми довідуємося, що в Артемівській окрузі Донецької області була визначена квота для заupu книжок у книгозбірнях: 75% мусіли бути українською мовою.²⁸

Програмові партійні документи того часу про теоретичні підстави політики українізації згадують скупо. Воно й не диво, бо цю політику справді важко узгіднити з рештою комуністичної програми, для якої національні питання мають лише тактичний інтерес. Так фактичний наглядч над цією політикою, якщо не її творець, Л. Каганович у своєму програмовому звіті на X з'їзді КП(б)У в листопаді 1927 міг згадати тільки про міжнародне становище і «нашу відповідь імперіялістам та їхнім прихвосням дрібнобуржуазним демократам».²⁹ Посередньо це було визнанням українізації як тактичного ходу.

Практичні заходи, що склалися на українізацію, були спрямовані, з одного боку, на запровадження української мови в державному апараті, а, з другого, на користування нею в культурному житті в широкому сенсі слова. Зайве згадувати, що в обох випадках це означало дерусифікацію міст та індустріальних центрів і стосувалося виключно до урбаністичних осередків країни. Село українізації не потребувало. Вся діяльність була централізована й зосереджена в Центральній Комісії для українізації державного апарату. Комісію очолював голова Раднаркому В.

---

24. Там таки, стор. 16.

25. Скрипник, стор. 55.

26. Будівництво радянської України..., стор. 204.

27. Дурденевский, стор. 146.

28. А. Хвиля, Пролетаріят і практичне розгортання культурно-національного будівництва. «Більшовик України», 1930, ч. 13-14, стор. 40.

29. Будівництво Радянської України..., стор. 150.

Чубар. Створено Комісію 16 липня 1925 року з відділами в адміністративних центрах країни.³⁰

Українізація була обов'язкова для всіх працівників державних установ. Кожен службовець мав скласти іспит з української мови й культури. Для тих, хто не знав української мови або знав її недостатньо, були організовані спеціальні курси. На початку курси були безкоштовні, але заняття відбувалися після праці, розтягаючи робочий день на яких дві години. З 1927 року особи, що відставали в українізації, мусіли платити за навчання (Правила з 6 липня 1927, § 65).³¹ Тих, що уникали навчання чи після прослухання курсу не могли скласти іспиту, звільняли з праці без права одержувати допомогу на безробіття.³² Ті, що склали іспит, мусіли користуватися українською мовою, письмово й усно, у взаєминах з українськими відвідувачами та організаціями.³³ Інструкторські курси при установах підлягали Центральним курсам українознавства в Харкові, які складали програми й надсилали інспекторів перевіряти перебіг українізації в різних установах та інституціях.

Армія в масі лишилася російськомовною. А все ж, окрім двох україномовних шкіл Червоних старшин — в Харкові й Києві, — створено Кінний корпус Червоного козацтва України в Гайсині на Поділлі. Скрипник домагався реорганізації армії у так звані територіальні частини, пов'язані з місцевістю, з якої набирали рекрутів,³⁴ однак з цього нічого не вийшло.

У ділянці освіти незвичайний успіх мала українізація початкових шкіл. Якщо 1922 року українських шкіл було 6 105, а частково українських (тобто російсько-українських) — 1 966, то 1925 року їх стало відповідно 10 774 і 1 128 (загальне число: 12 109 у 1922 році і 15 209 у 1925).³⁵ На 1930 рік кількість українських початкових шкіл зросла до 14 430, російських — до 1 504; для семирічок відповідні числа були 1 732 і 267.³⁶ У всіх неукраїнських школах українську мову викладали як предмет. За Сірополком, на кінець 1927 року 77% українців навчалось в цих школах, що майже дорівнювало відсоткові українців серед населення — 80, 1.³⁷

По інших типах шкіл зріст не був таким динамічним, але також

---

30. Збірник..., ч. 26, 1925, стор. 384.

31. Дурденевский, стор. 153.

32. Там таки, стор. 72.

33. Українізація радянських установ (декрети, інструкції і матеріали). Харків, 1926, стор. 12, 23 та ін.

34. Іван Майстренко, Історія Комуністичної партії України. Без місця видання, «Сучасність», 1979, стор. 115 н.

35. Українізація радянських установ..., стор. 62.

36. Скрипник, стор. 210 н.

37. С. Сірополко, Народня освіта на советській Україні. Варшава, 1934, XXII, стор. 25.

помітним. Серед профшкіл число українських становило 65,8%, на двомовні українсько-російські припадало 16%, а на російсько-українські 5,3% (стан на 1 листопада 1927).³⁸ Щодо фабзавучів, то навіть найсуворіший закон про українізацію, правильник з 6 липня 1927 року, що вимагав української мови для всіх типів шкіл, був обережніший, наполягаючи тільки на «рідній мові» учнів.³⁹ Не зважаючи на це, навіть тут — у той самий час — було 42 українські школи, 48 російських і 100 двомовних.⁴⁰ Так званих робітфаків було тоді ж 48 українських, 7 російських і 18 двомовних;⁴¹ інститутів — 14 українських, 2 російські і 23 двомовні.⁴² За спеціальністю інститути ділилися так: сільськогосподарські — 3 українські, 6 двомовних; педагогічні — 6 українських, 4 двомовні; зате технологічні й медичні мали всього 2 українські, 2 російські і 7 двомовних.⁴³ Скрипник згадує, що 1929 року інститути були українізовані десь на 30%.⁴⁴ Оцінюючи наведені цифри, зокрема для вищих та виробничих шкіл, слід пам'ятати, що в двомовних школах найважливіші предмети здебільшого викладали російською мовою, а українською читали такі другорядні дисципліни як політосвіта тощо.

Українізація преси досягла 68,8% 1930 року, 87,5% — 1932.⁴⁵ Великою подією була українізація центрального органу ЦК КП(б)У газети «Комуніст» — 16 червня 1926, видання з 1926 року української газети для робітників «Пролетар» та українізації обласної одеської газети «Известия», що з 31 серпня 1929 року почала виходити під новою назвою «Чорноморська комуна». ⁴⁶ Згідно з Майстренком, на 1930 рік лише три великі газети виходили російською мовою: «Вечерние известия» в Одесі та газети в Сталіному (тепер Донецьк) і Маріюполі (тепер Жданов). Наклад «Комуніста» досяг 1930 року 122 тисячі примірників, «Пролетаря» — 79, «Вістей» — 90. Зате газета для селян «Радянське село» мала тираж 600 тисяч.⁴⁷ Заводські багатотиражки 1930 року на 63,4% були українськими. В деяких випадках українізація призводила до зменшення накладів, в інших навпаки — до збільшення, як, наприклад, у Кривому Розі.⁴⁸

Швидко зростало число журналів і ставали вони різноманітніші. Якщо 1923 року єдиним літературно-політичним «грубим» журналом був «Червоний шлях», то тепер можна було похвалитися

---

38. Там таки, стор. 61.

39. Дурденевский, стор. 149.

40. Сірополко, стор. 72.

41. Там таки, стор. 77.

42. Там таки, стор. 92.

43. Там таки, стор. 204.

44. Скрипник, стор. 184.

45. Сірополко, стор. 191.

46. Скрипник, стор. 134 н., 142, 148.

47. Там таки, стор. 24.

48. Косіор, стор. 27.

місцевими виданнями: «Життя й революція» в Києві, «Зоря» в Дніпропетровському, «Металеві дні» в Одесі, «Літературний Донбас» в Артемівську-Сталіному. З'явилися журнали окремих літературних організацій: «ВАПЛІТЕ», «Літературний ярмарок» і «Пролітфронт» групи, очоленої Миколою Хвильовим; «Нова генерація» групи футуристів М. Семенка; «Західня Україна»; «Молодняк» і «Гарт» — ВУСПП та інші. Стали виходити журнали політичні, технічні, наукові, ілюстровані, театральні, музичні, журнали, присвячені літературній критиці, кіну, гумористичні. Загальне число в 1929 році сягнула 326 назв.⁴⁹

Українські книжки в загальній книжковій продукції становили 45,8% 1925-26; 53,9% 1927-28 і 76,9% 1931 року.⁵⁰ Скрипник говорить, що в 1931 році українські назви видань виносили 65,3% загального числа, але тираж їх був 77%, що ясно вказує на масові тиражі пропагандивних брошур.⁵¹ Наукові видання були українськими на 50%, підручники для вищих шкіл на 79,4%.

Російські театри, включно з оперою, були фактично витиснені з України. Театральні приміщення в центральних дільницях міст перейшли тепер до українських труп, які в минулому здебільша тулилися по околицях і нерідко грали на погано пристосованих сценах. Часом це викликало спротив, як у випадку Одеської опери з її довголітньою італійською, а згодом російською традицією. 1931 року в країні існувало 66 українських, 12 єврейських і 9 російських театрів.⁵² Міцніла українська кінематографія (36 фільмів, 1928), у роках 1924-25 з'явилося українське радіо.

По довгих роках убогства шугнув догори бюджет Всеукраїнської Академії у Києві. Хоча технічна база її видавництва не була ще належною, Академія протягом 1925 року видала 46 книжок,⁵³ число видань зросло до 75 в 1926 році,⁵⁴ до 93 в 1927,⁵⁵ лишилося на рік незмінним: 90 у 1928 році і підскочило до 136 в 1929 році.⁵⁶ Приблизно в такому відношенні зростали й штати Академії.

Українізація перехлюпнулася поза межі Української РСР і досягла тих мільйонів українців, що жили по інших радянських республіках, зокрема в Росії. Особливого розмаху набула вона на Кубані. Але не тільки там, а і в інших місцевостях відкривалися

---

49. Сірополко, стор. 191.

50. Там таки, стор. 184.

51. Скрипник, стор. 212.

52. Енциклопедія українознавства в двох томах, т. II. Словникова частина (ЕУ 2), ред. В. Кубійович. Париж—Нью-Йорк, 1955, стор. 3328.

53. Звідомлення про діяльність Української Академії Наук у Києві за 1926 рік. Київ, 1927, стор. 5, 11.

54. Там таки, стор. 125.

55. Звідомлення... за 1927 рік. Київ, 1928, стор. 15.

56. ЕУ 2, стор. 3336.

українські школи та клуби, починали виходити українські газети.

Проте, найістотніше завдання українізації явно полягало в дерусифікації великих міст і промислових центрів України. Вперто, навально, часом наосліп, тяжка машина державного тоталітаризму була у ці твердині російської мови й культури. На першій порі чулися окремі голоси, що одверто говорили про українізацію робітництва,⁵⁷ але такі вимоги було ризиковано висувати як гасло: з нього бо легко випливало б, що українізація проводилася не пролетаріатом, а поза ним і навіть всупереч його бажанню. Однак, у провінційній пресі такі гасла надibuємо. Так, наприклад, в обласній газеті «Диктатура труда» (що виходила російською мовою!) в Сталіному, читаємо про «пришвидшення українізації мас» і «просування справи дійсної українізації пролетаріату Донбасу».⁵⁸

На допомогу прийшов Скрипник з теорією двох типів російськомовних робітників на Україні: одні, українського походження, зазнали часткової русифікації й розмовляють мішаною мовою; другі — справжні росіяни. Першій, численнішій, групі українізація допоможе вийти з непевного стану «ні тут, ні там»; національні почуття другої групи слід шанувати, а людей з її середовища прихилати до української культури й української мови, що є засобом вияву тієї культури, їхнім блиском, привабою, без будь-якої примусовості.⁵⁹ Цю досить сумнівну тезу включено у програмний партійний документ: тези пленуму ЦК КП(б)У в червні 1926 року «Про підсумки українізації».

Назагал, у теорії дозволялося стосувати примус тільки до державних службовців і тільки для тих годин, коли вони виконують службові обов'язки. Одначе, на практиці українізацію провадили (а, мабуть, і заплянували) як фронтальний наступ проти мови та культурних навичок і звичаїв міста. Українізуючи ту чи ту газету, запроваджуючи в життя якийнебудь захід, неможливо було розрізнити дві групи робітників, та й взагалі ніяк було їх розмежувати (адже навіть російська мова робітників-росіян мала в собі певну домішку українізмів), і ніхто й не питав робітників-неросіян, хочуть вони чи не хочуть повернутися в лоно незайманого українського раю.

Косіор наводить дані опиту робітників Артемівська (тепер Донецька область).⁶⁰ До 84 осіб звернулися з запитом, яке їхнє ставлення до українізації. Вступні питання виявили, що 49 з них

---

57. Напр., В. Затонський у збірнику «Будівництво Радянської України...», стор. 13; М. Хвильовий: Ю. Шевельов, Про памфлети Миколи Хвильового, «Сучасність», 1978, ч. 2, стор. 40.

58. Хвиля, стор. 49 н.

59. Будівництво Радянської України..., стор. 31, 61 нн; Скрипник, стор. 151.

60. Косіор, стор. 25.

розуміють українську мову добре, а 14 погано, з чого можна зробити висновок — хоч про це ясно не сказано, — що 21, або 25%, не розуміли української мови зовсім. Читати по-українському могло 35, писати — 19, говорити — 18, слабо говорити — 2. Українську пресу передплачувало 18, українські книжки й журнали читало 24. Відповідаючи на головне питання, ймовірно не без впливу напутніх впливів преси й радіо, 59 сказали, що бажано організувати для робітників гуртки, де викладали б українські предмети; 14 хотіло, щоб українські книжки були дешевшими. Ці відповіді начебто повинні означати, що 73 особи підтримували українізацію. Чи справді воно було так? Шість були проти, п'ять ухилилося від відповіді.

Хвиля згадує вислів комсомольського активіста: «Мені українізація потрібна, як вам єврейський талмуд...»⁶¹ та інші подібні і протиставить їм інакші, на користь українізації. Прихильники могли бути щирими, противники без сумніву були такими, але немає способу оцінити, скільки людей дійсно підтримувало українізацію. Як-не-як, це була офіційна лінія, кампанія велася завзято, а в комуністичній системі нема нічого простішого, як забезпечити бажаний відгук.

Світова історія знає випадки, коли в процесі індустріялізації, під натиском села, мова міста мінялася. Прага віднімечилася, так само Рига і Таллін. Але такі процеси вимагають часу, принаймше віку одного покоління. Можна гадати, що з огляду на гасло індустріялізації, кинуте на XV конференції ВКП(б) в листопаді 1926 року, до якого рік пізніше — у грудні 1927, на XV з'їзді ВКП(б) — долучилося гасло колективізації, промотори українізації з українців відчували, що не можна гаяти ні хвилини. Вони хотіли бачити індустріяльні центри України українськими ще до початку масової міграції селян до міста, щоб новоприбулі не розчинилися в новому російськомовному оточенні. Керуючись давнім більшовицьким переконанням, що маси податливі, а страх і тиск — основи політики, вони в своєму запалі виявляли запопадливість, яка межувала з насильством, а інколи може й з наївністю. Як зразок останньої, можна навести звернення Косіора до членів партії: «На зборах, засіданнях, при зустрічах з товаришами — розмовляйте українською мовою».⁶²

Вплив політики українізації на становище української мови і ставлення до неї був складний і не раз унутрішньо суперечливий. Заява Хвильового: «Українізація... є результат непереможної волі тридцятимільйонної нації»⁶³ є, в найкращому випадку, вислів

---

61. Хвиля, стор. 54.

62. Косіор, стор. 23.

63. Шевельов, стор. 17.

прагнення. Започаткована в Москві, підхоплена і впроваджувана комуністичною партією звичними для партії методами, українізація викликала прихильність і підтримку одних прошарків населення та сторожке вичікування других. У самій партії вона була бажана і проводилася меншістю. Згідно з офіційними даними 1925 року в партії було 37% українців, а 1926 — 47%.⁶⁴ До даних про зростання числа українців у партії треба ставитися обережно: тоді українців нерідко просували вгору швидше, ніж неукраїнців, тому не один кар'єрист міг назватися українцем, не будучи ним справді. А скільки з отих старих і нових українців щиро підтримували українізацію? Є досить свідчень про сильний спротив українізації і всередині партії,⁶⁵ і в профспілках,⁶⁶ і в державних установах; про те, що навіть у добу українізації до українців у партії інші партійці часто ставилися недобре.⁶⁷ Звідси — закиди, що українізація — це тільки позірна політика, і то часто проваджена неукраїнськими руками.⁶⁸ І, нарешті, російська меншість — а по великих містах і промислових центрах вона часто-густо становила більшість — за невеликим винятком, де тільки могла, намагалася ігнорувати чи бойкотувати українізацію.

Отже, наслідки політики були далеко не прості. З одного боку, більше, ніж будь-коли, людей опанувало українську мову, ознайомилося до певної міри з українською літературою й культурою, дехто навіть почав розмовляти по-українському. На вулицях великих міст українська мова лунала частіше, ніж перед тим, хоч і не заступила російську як засіб щоденного спілкування. З другого боку, притаманний політиці елемент примусовості й штучності збуджував почуття ворожості до української мови. З'явилася маса анекдот, на жаль, не зібраних і не виданих, що брали українську мову на глум.

Міцної соціальної основи українізація під собою не мала. Вона фактично спиралася тільки на українську інтелігенцію комуністичної орієнтації, дуже тонкий прошарок суспільства. Робітництво і середня кляса були в найкращому випадку байдужі. Не збереглося жадних відомостей про якийнебудь ентузіазм селянства. Тут слід застерегтися. На ділянках, вільних від партійного впливу, українізація проходила скоро і бурхливо. Однією з таких ділянок була церква. Заснована після кількарічної підготовки в жовтні 1921 року Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ) швидко

---

64. Тези ЦК КП(б)У, червень 1926, у «Будівництво Радянської України», стор. 61.

65. Чубар у «Будівництво радянської України...», стор. 37.

66. Косіор, стор. 26.

67. Шумський, 1927, у «Будівництво радянської України...», стор. 134.

68. Напр., Шумський, 1927, Чубар, 1926; «Будівництво радянської України...», стор. 135, 37.

набувала впливу і зростала — і не тільки на селі. 1927 року вона нараховувала 1050 парафій⁶⁹ (супроти 8324 традиційної Російської Церкви).⁷⁰ Більшість українських парафій розвинули жваву діяльність і втішалися підтримкою населення.

Правда, найміцніше стояла УАПЦ на Поділлі та ще в Київській, Полтавській і Чернігівській областях, а Харківщина мала всього 12 парафій, Дніпропетровськ — Запоріжжя — 29, Одеса — Миколаїв — Херсон — 6.⁷¹ Питома вага парафій УАПЦ становила лише 11% загального числа.⁷² Треба, однак, не забувати, що період існування УАПЦ був короткий, постанови її неканонічне, серед єпископів були одружені, а до того уряд безнастанно її переслідував.⁷³ Кількість українських парафій збільшиться, коли врахувати, що тоді існували ще дві українські церковні організації: Українська Автокефальна Церква на чолі з Феофілом Булдовським⁷⁴ і так звана Діяльна Христова Церква, яку підтримував радянський уряд у боротьбі проти УАПЦ.⁷⁵

Другим річищем, у яке спрямовували свою енергію селяни, була кооперація. На 1928 рік існувало 41734 кооперативи, і в них зосереджувалось 74% роздрібною торгівлі.⁷⁶ Такі кооперативні союзи як Вукопспілка, Сільський господар та інші були дуже міцними.

Ні УАПЦ, ні сільська кооперація українізації не потребували. Вони були українськими в своїй істоті, бо селяни говорили українською мовою «спонтанно». Підтримуючи й розвиваючи свою церкву й кооперацію, селяни мало цікавилися офіційною українізацією. Їх не обходило, чи лист Наркомфіну до Наркомюсту писано по-українськи чи по-російськи, так само як не дуже боліло, котрою мовою ведеться комуністична пропаганда.

Імовірна підтримка українізації могла б прийти від української інтелігенції, не пов'язаної з партією, передусім від учених, учителів, письменників. Повернення на Україну в 1924-26 роках М. Грушевського, М. Вороного, В. Самійленка та інших вказувало на добру волю тих груп співпрацювати в здійсненні нової політики. Але радянська влада сприймала хворобливо-підозріло всяку не контрольовану нею ініціативу на полі українізації. Вивчаючи події в хронологічному порядку, не можна позбуватися враження, що за

---

69. Іван Власовський, Нарис історії Української православної церкви, т. IV. Нью-Йорк—Бавнд Брук, 1961, стор. 151.

70. John S. Curtiss, *The Russian Church and the Soviet State 1917-1950*. Бостон, Little, Brown & Co., 1953, стор. 223.

71. Власовський, стор. 152.

72. Там таки, стор. 154.

73. Там таки, стор. 155 нн.

74. Там таки, стор. 194.

75. Там таки, стор. 164.

76. ЕУ 2, стор. 1126.

кожен здобуток українізації доводилося платити втратою української сили або потенціальної української сили.

Перші удари прийняли на себе ширі прибічники українізації з-поміж партійців. Обвинувачення в «націоналістичному ухилі» М. Равича-Черкаського — першого офіційного історика КП(б)У, єврея з походження, — в роках 1923-24;⁷⁷ переслідування М. Хвильового, з ініціативи самого Сталіна, у 1925 році; розгром редакції «Червоного шляху», члени якої майже всі були партійні, в 1926 році;⁷⁸ вислання Шумського і Гринька в Росію 1926-27 років; ліквідація історика М. Яворського та його школи в 1930 році,⁷⁹ — це тільки деякі заходи, застосовані державою, а було їх багато більше. 1930 року Скрипник заявив, що викрито, ні більш, ні менш, як дев'ять «контрреволюційних організацій».⁸⁰

З 1927-28 років починаються атаки на непартійну інтелігенцію. Ці процеси найдокладніше описані в випадку науковців, згуртованих коло Всеукраїнської Академії Наук у Києві, та в випадку письменників. Побіжний перегляд становища в Академії такий. До 1926-27 років академіки і співробітники одержували платню від уряду, але були розмірно вільні в своїй праці. Зміни запровадив особисто Скрипник. Відвідавши Академію 1927 року й познайомившись ближче з її працею, він наказав усунути двох академіків: К. Харламповича і Ф. Мищенка.⁸¹ Приблизно в той самий час (березень 1927) П. Любченко вимагає повної советизації Академії,⁸² а дещо пізніше Л. Каганович висловлює бажання бачити Академію «визвол[еною] з-під буржуазної і идеології».⁸³ З'являються перші аспіранти-комсомольці, що їх призначали академікам, навіть не питаючи згоди останніх.⁸⁴ 1928 року до складу Академії «рекомендовано» сім партійців,⁸⁵ а одного з фундаторів Академії А. Кримського, щойно переобраного на неодмінного секретаря, усунуто з цього становища.⁸⁶ 1929 року Раднарком оголосив, що відтепер кандидатів в академіки висуватимуть «маси», а не самі академіки. В наслідок цього, 28 червня 1929 року на відкритій для відвідувачів сесії, під безоглядним тиском, при явному голосуванні, сім партійців високого рангу, включаючи Скрипника, обрано на

77. Майстренко, стор. 101.

78. Будівництво радянської України..., стор. 101.

79. Н. Полонська-Василенко, Українська Академія Наук. Нарис історії, ч. I. Мюнхен, 1955, стор. 66.

80. Скрипник, стор. 222.

81. Полонська-Василенко, ч. I, стор. 53.

82. Будівництво радянської України..., стор. 131 нн.

83. Там таки, стор. 152.

84. Полонська-Василенко, ч. I, стор. 51.

85. Там таки, стор. 54.

86. Там таки, стор. 55.

академіків.⁸⁷ Ще в липні 1928 року Академія деклярувала готовість включитися в виконання п'ятирічки,⁸⁸ а 1929 року вступила у «соцзмагання» з Білоруською Академією.⁸⁹

Тепер, коли в жилах Академії циркулювала «нова кров», пробила година вицідити стару, «буржуазно-націоналістичну». Влітку 1929 року розпущено всі наукові товариства, пов'язані з Академією.⁹⁰ Одночасно заарештовано десятки співробітників Академії, включно з головою управи та її *spiritus movens* С. Єфремовим. Слідом за тим виарештувано, правдоподібно, кілька тисяч осіб, лише посередньо зв'язаних з Академією, зате безпосередньо з Визвольними Змаганнями 1917-20 років. Так створено тло для широко розголошеного судового процесу «зрадників», «аґентів буржуазії» і «націоналістичних шкідників», начебто об'єднаних у «контрреволюційний» Союз Визволення України (9 березня — 19 квітня 1930). Із сорок п'яти експонентів, вибраних для процесу (решті виносили присуди без суду), двадцять дев'ять були співробітниками Академії.⁹¹ В суті речі це означало розгром Академії, а разом з нею всієї інтелігенції, що брала участь у боротьбі за самостійність десять років тому. Ту саму політику проваджено й далі. На початку 1931 року заслано до Росії (де він помер за неясних обставин) другого велетня Академії — М. Грушевського; остаточно усунено й заарештовано А. Кримського. Видавничу діяльність Академії припинено, а на всю її працю в царині гуманітарних наук накладено тавро «буржуазного націоналізму». Представників точних наук поставлено на виконання технічних проблем, що обслуговували плян індустріялізації Радянського Союзу.

В літературі змушено замовкнути аполітичних «неокласиків»; доведено до «самоліквідації» (1927, 29) та «самокритики» об'єднання найталановитіших письменників — ВАПЛІТЕ в Харкові, МАРС у Києві, — а багато їхніх членів зазнали переслідувань. Щоб зрівноважити вплив ВАПЛІТЕ і МАРСу, творено нові «пролетарські» організації під крилом партії: у 1926 році «Молодняк», що його підкреслено вітав Л. Каганович на X з'їзді КП(б)У в листопаді 1927 року,⁹² у січні 1927 ВУСПП — Всеукраїнську Спілку Пролетарських Письменників. Цілковито підпорядковуючи свою творчість пропаганді партійної лінії, члени цих організацій писали багато, але твори їхні не мали літературної вартости. Аналогічні процеси

87. Там таки, стор. 61.

88. Там таки, стор. 56.

89. Там таки, стор. 63.

90. Н. Полонська-Василенко, Українська Академія Наук. Нарис історії, ч. II. Мюнхен, 1958, стор. 119.

91. Полонська-Василенко, ч. I, стор. 74.

92. Будівництво радянської України..., стор. 152.

відбувалися в театрі, музиці, мистецтві і т. п. Якщо українська культура з її невід'ємним засобом вияву українською мовою мала приваблювати населення, зокрема міське, своїми великими осягами, — як про це говорив Чубар у червні 1926 року,⁹³ — то роблено все можливе, щоб запобігти тим осягам, звести їх на рівень дешевої пропаганди. Схожі процеси відбувалися і в Росії, але там нищення передового не було таким послідовним. Чи був це наслідок продуманої політики, чи нижчого культурного рівня комуністичних керівників на Україні, на це питання ледве чи коли пощастить відповісти.

Одночасно з процесом «пролетаризації» української культури безжально винищено всі вияви спонтанної українізації. У церковному житті 1928 рік позначений арештом митрополита Василя Липківського, майже всіх єпископів і численних священників УАПЦ. На 1931 рік Церква як спільнота була цілковито знищена, отже, й українська мова тим самим усунена з церковного життя. В кооперації утиски почалися 1927 року, а під кінець розгляданого періоду розмірно незалежна українська кооперація фактично перестала існувати, задушена надмірними податками й урядовим втручанням.⁹⁴ Мовно це означало обмеження вжитку української мови в економічному житті.

Отож, українізація була процесом двобічним. Рівнобіжно до заходів, спрямованих на поширення української мови, робилося зусилля знизити українську культуру, а з нею й мову. Ці зусилля, окрім прямих наслідків, породжували страх. Розмовляти по-українському на людях — хоч це офіційно заохочувалося — вважалося серед міського населення ризикованим, хібащо при спеціальних okazіях, які офіційно проголошено українськими. Тавро на українській мові у великих містах не зникло, а навпаки, виросло до нових розмірів. Освічені верстви вдавалися до української мови прилюдно, коли це вимагалось, а не, сказати б, «природно». Ті, що не хотіли ризикувати, складали іспити, але користувалися українською мовою тільки в межах офіційних вимог.

Відірвана від єдиної своєї потенційної суспільної основи, насаджувана неукраїнською партією й державним апаратом, позбавлена щирости й безпосередности, постійно зрівноважувана антиукраїнськими заходами — українізація в очах пересічного російського чи проросійського міщуха виглядала на комедію, вряди-годи з драматичними нотками, але все таки комедію. Міщанин вивчив, коли і в яких межах треба зважати на офіційну лінію, він також довідався, що межі ті досить тісні і що краще ніколи

93. Там таки, стор. 39.

94. Енциклопедія українознавства в двох томах, т. I, ред. В. Кубійович і З. Кузеля. Мюнхен—Нью-Йорк, 1949, стор. 1127.

їх не переступати. Він знав, що закон вимагав звільнити з праці службовця, який не опанував української мови, і що дійсно час від часу звільняли друкарку, кур'єра чи секретаря, але ніколи — високого урядовця або спеца, до них українізація на ділі не стосувалася. Для нього не було таємницею, що за українськими вивісками на фасадах установ⁹⁵ по-старому крутиться російська бюрократична машина.⁹⁶

Деякі міські жителі, як уже згадано, справді відкрили для себе українську мову й культуру і щирозацікавлено поринули в них, але таких була меншість. Для переважної більшості українізація була пристосовництвом, умовністю, маскуванню. Ось один дрібний випадок, що в мініятурі показує стан справ. В Академії Наук у Києві — здавалося б, у самому центрі української культури і твердині української мови — на першій сторінці багатотиражки «За радянську академію» (1931, ч. 9-II) надрукований заклик п'ятеро академіків вступати в соцзмагання. До тексту додані портрети й автографи підписаних. І текст, і ймення під портретами складено українською мовою: *Симінський, Є. Патон, Фомін, Плотніков*. Однак в автографах читаємо: *Симинский, Е. Патон* (російські форми), *Фомин, Плотников* (російське «восьмеричное» і замість українського!). Очевидно, первісний заклик був складений російською мовою і лиш для друку перебрався в українські шати (або академіки вважали безпечнішим підписатися по-російськи).

Не в одному промисловому центрі і таке «маскування під українське» зустрічало шалений опір. В Артемівську на Донбасі навіть у 1930 році 44,2% службовців (3681 з 8323) цілковито ігнорували вимоги українізації, а 796 осіб домоглися офіційного звільнення від неї. В індустріальних осередках Сталінської округи (нині Донецької області) з 92 початкових шкіл всього дві були українські, а вищих жадної.⁹⁷ Як висловився один робітник: «Ми багато розмовляємо про українську мову, тепер уже час розмовляти українською мовою... Я раджу нашій профспілці перші робітничі збори провести українською мовою».⁹⁸ Виходить, що до середини 1930 року (про цей рік мова) такого не бувало!

З наведеного видно, що по великих містах і промислових центрах українську мову здебільша використовували як димову завісу. Коли доходило до дійсно важливих справ, незмінно вживали російської. За таких обставин зневажливе ставлення до української мови процвітало. Ширилися антиукраїнські жарти, на

---

95. Резолюція Раднаркому з 3 жовтня 1925 року в «Українізація радянських установ...», стор. 14.

96. Це визнає Косіор, стор. 29.

97. Хвиля, стор. 40, 47.

98. Там таки, стор. 51.

зразок добре відомого запитання: «Ви говорите серйозно чи по-українськи?»

Коротко кажучи, ледве чи якийсь примусовий адміністративний захід міг обернути масу російських і проросійських жителів міст на українців. Ще менше ймовірно було це за політики «подвійного дна», яка, з одного боку, вимагала та заохочувала вживати української мови, а з другого — ставила під загрозу кожного, хто щиро захоплювався цим, та підривала розвиток української культури. Шумський влучив у суть справи, коли ще в листопаді 1926 року заявив, що «примусова українізація державного апарату — безглуздя»,⁹⁹ а Хвильовий змушує одну з дійових осіб у романі «Вальдшнепи», опублікованому 1927 року, сказати, що Україна «в сьогоднішньому вигляді з своїми ідіотичними українізаціями в соціальних процесах... виконує тільки ролю тормоза».¹⁰⁰ Успіх українізації, якщо такий був, слід шукати в іншому. Хоч пасивне знання української мови не стало загальним, але його набули значно ширші кола, ніж досі. Ніяких статистичних даних про це, звичайно, немає, однак не підлягає жадному сумніву, що число людей, зацікавлених українською культурою, зросло поважно. Деякі інтелігенти, що за інших умов трималися б російської культури, перейшли в українську. Прикладом може бути Іван Калянніков, що став українським поетом Калянником (і був згодом ліквідований за «український націоналізм!»). Такі випадки слід визирувати й описувати. В незвичайно складних, заплутаних, а не раз просто небезпечних обставинах творилися визначні твори літератури, мистецтва, науки. Сама літературна мова була нормалізована й піднесена на вищий рівень. Українська культура, зберігаючи народне коріння, жвавіше, ніж будь-коли, всотувала урбаністичні складники.

По приїзді на Україну Сталінового відпоручника Павла Постишева десь відразу після 24 січня 1933 року українізація швидко зникає. Росіянин Постишев відігравав помітну ролю в партійному житті України 1923-30-их років, належачи до противників українізації. Можливо, саме з огляду на опозицію до нього українських комуністів (Скрипник?) його відкликали в Москву. Тепер він тріумфально повернувся, щоб виконати те, що, мабуть, було його власним бажанням, але тепер і офіційним дорученням — розгромити своїх ідеологічних (і особистих) противників: приборкати українців у партії і як націю. З ним приїхав нещодавно усунений з посту голови ДПУ Всеволод Баліцький, а також прибуло близько трьох тисяч партійних працівників з Росії, що мали завдання нищити

---

99. Будівництво радянської України..., стор. 107.

100. Шевельов, стор. 44.

будь-які вияви спротиву на Україні.¹⁰¹ Призначений першим секретарем Харківського обкому партії і другим секретарем ЦК КП(б)У, Постишев, однак, посідав необмежену владу на Україні і міг давати накази кожному, навіть генеральному секретареві ЦК Косіорові.

На розгром українізації склалися внутрішні й зовнішні причини. Всупереч численним заявам її діячів, що українізація не мала на меті заспокоїти селянство, вона була замислена саме так. На 1933 рік потреба у цьому зникла. Від 1929 року, коли оголошено політику примусової колективізації, Сталін провадив неоголошену війну з селом. У роках 1930-31 колективізація була фактично завершена, а куркулі «ліквідовані як кляса», що, вкупі з непомірними хлібозаготівлями, призвело до «малого» голоду 1932 року. Великий штучно створений голод 1933 року, забравши кілька мільйонів жертв, зламав хребет українського села і поставив селянство навколішки. (Одне з головних завдань Постишева на Україні, блискуче доконане.) Після 1931 року не було жадної потреби рахуватися з українським селом.

Щодо зовнішньої політики, то надії на встановлення «всесвітнього комунізму» з центром у Москві (як результату визвольних колоніальних рухів) не справдилися. А саме вони свого часу зродили політику коренізації, частиною якої була українізація. Натомість, над Європою нависла реальна загроза великої війни. У Німеччині міцнів нацизм. 30 січня 1933 року — того самого тижня, коли Постишев прибув на Україну — він опанував уряд. Головним тереном майбутньої війни мусіла стати Україна, а тому її слід було жорстоко упокорити, перетворити на провінцію Росії. Це було друге завдання Постишева.

Формально політика українізації ніколи не була скасована. Ані Постишев, ані хтось інший з партійної чи урядової верхівки цього не зробили. В резолюції на звіт ЦК на XII з'їзді КП(б)У, що відбувся в січні 1934 року, побіжно згадано про потребу «розгорнути дальше проведення більшовицької українізації».¹⁰² Завдання полягало лише в тому, щоб безжалісно виправити відхилення від «правильної лінії», спричинені «буржуазними націоналістами» та «їхніми агентами», включно зі Скрипником як головним винуватцем. Відтепер українська культура та її невід'ємна складова частина українська мова повинні були суворо дотримуватися гасла «національна формою, соціалістична змістом», який би сенс не вкладався в цю заклинальну формулу. Гасло належить Сталінові. Він сформулював його ще 1925 року, але щойно на XVI з'їзді ВКП(б) в 1930 році

---

101. Майстренко, стор. 147.

102. Резолюції..., стор. 559.

воно набирає повної сили і відтоді активно впроваджується в життя.¹⁰³ У виступах партійних діячів доби Постишева дали надibuємо згадки про успіхи (або потребу) українізації. Так, М. Попов у листопаді 1933 року підкреслює тяглість партійної лінії в цьому питанні; одна з резолюцій XII з'їзду КП(б)У в січні 1934 року радить «найшвидший розвиток національно-культурного будівництва і більшовицької українізації на базі індустріалізації й колективізації», і навіть у травні 1937 року XII з'їзд КП(б)У засуджує «недостатню українізацію партійних, радянських і особливо профспілкових та комсомольських організацій».¹⁰⁴

Кілька жестів у цьому напрямі зробив і сам Постишев: споруджено пам'ятники Шевченкові у Харкові (1933-35, поет під охороною колгоспника, робітника, комсомольця й червоногвардійця) та Києві (1935-39); перенесено столицю України в Київ (1934); і, найважливіше, призначено кілька відомих українців на провідні державні — але не партійні! — посади: В. Затонського на комісара народної освіти, А. Хвилю на його заступника і П. Любченка на голову Раднаркому. Два останні — колишні боротьбісти. Хоч по містах стало виходити кілька російських часописів, та офіційні органи ЦК — газета «Комуніст» і журнал «Більшовик України» — лишилися україномовними. Українською зоставалася й опера.

Одначе на ділі розгін українізації цілковито зламано. Хоча б тому, що всі її провідні кадри в Наркомосі й на курсах українізації були виарештувані і або заслані в табори, або розстріляні, а надхненник цілого процесу М. Скрипник перед лицем повного розгрому всього, що він зробив, та власної неминучої загибелі 7 липня 1933 року покінчив життя самогубством.

Згубні наслідки політики Постишева виявилися, отож, не в забороні української мови чи формальному припиненні українізації, а в майже тотальному розгромі українських кадрів. У погодженні з гаслом про культуру, національну тільки формою, кожного, хто плевав традиції українського минулого, змушували замовкнути або нищили. Терор досяг нечуваних розмірів. Десятки тисяч безпідставно обвинувачених опинилися у в'язницях. Кинуті в нестерпні умови, піддані тортурам, вони «зізнавалися» до участі в підпільних шкідницьких «організаціях», які в дійсності ніколи не існували, які ніколи прилюдно не суджено і про які лише побіжно згадували у своїх виступах Постишев, Косіор та інші. На підставі цих натяків Костюк¹⁰⁵ реконструював п'ятнадцять ілюзорних органі-

103. George S. N. Luckyj, *Literary Politics in the Soviet Ukraine 1917-1934*. Нью-Йорк, 1956, стор. 177; И. Сталин, *Сочинения*, том XII. Москва, 1949, стор. 367.

104. Hryhory Kostiuk, *Stalinist Rule in the Ukraine. A Study of the Decade of Mass Terror (1929-1939)*. Лондон, 1960, стор. 73, 75, 125.

105. Там таки, стор. 85-108.

зацій, що з них декотрі буцім то нараховували тисячі членів. Час від часу преса повідомляла про виконання вироків над реальними людьми, членами фіктивних організацій, особливо після убивства С. Кірова в Ленінграді 1 грудня 1934 року (убивство не мало, звичайно, ніякого зв'язку з Україною). А звичайно про виконання вироків мовчали. Арешти й розстріли охопили всі рішуче прошарки української інтелігенції, священників і інженерів, кооператорів і акторів, письменників і агрономів і т. д., і т. д.

У крилатій фразі, кинутій Юрієм Лавріненком про Україну 1920-их років: — розстріляне відродження, — про обсяг відродження можна дискутувати, але факт розстрілу — явний і незаперечний.

ДІТИ З ОЧИМА СУДДІВ

З КНИГИ «ІСПИТ ПАМ'ЯТІ»

Докія Гуменна

1922 рік.

На наших зелених воротях висіло величезне оголошення. Це був список, що починався заголовком: «Нетрудовий елемент містечка Жашкова, позбавлений права голосу». На першому місці в цьому списку було ім'я мого батька Кузьми Гуменного.

Так зустрів мене Жашків, як я закінчила Ставищанську педагогічну школу.

У хаті я довідалася, що вже націоналізовано ті дві хати (колишня пошта й кооперативна крамниця). Батько лежав здебільшого на тапчані, чмихав і мовчав, а як приходив хто, то починалася розмова про «продразв'орстку», «продналог», «плян до двору», про самогубства... «Он чоловік аж у криницю скочив, так чіплялися з облігаціями...» Батько питав: «І як це воно так? То колись був один писар та ще староста, а тепер навидумували! Скільки їх бігає з портфелями — і всіх годуй! Якийсь заготскот, якесь заготзерно, пухперо, загот-яйця... Бандити! Грабіжники! Настало злодійське право!» А на це була відповідь така: «Але нехай но тільки весна! Так будуть тікати, аж патинками ляпатимуть!..»

Ну, я вже це чую не перший рік. Весни приходять, а Петро Товстолужський, теперішній господар Жашківщини (секретар же партійної організації), робить своє.

Хто такий Петро Товстолужський? Таж Петрусь, Натин чоловік. Радійон Кравченко, мамин брат, київський візник із Шулявки, переїхав з родиною під час розрухи до Жашкова пару років тому. Ната — моя однолітка... Вечірні посиденьки під місячним сяйвом... Що він виробляв, той місяць! Все навколо блищить, мов скло, розбите вдрузки... Під цим сяйвом ми співали, витівали, а Ната всіляко «причаровувала» цього молоденького Петруся, веселого, дотепного, з неколючим жартом. Вже й знали ми, що він із безпритульних, киянин, у п'ятнадцять років попав у Червону армію, демобілізувався... І нічого не казало нам його грізне «райпродкомісар». А це ж означало, що він організував і керував «викачкою хліба» на всій Жашківщині...

Словом, Ната вжила все своє шулявське мистецтво «очарування мужчин» і оженила з собою Петруся. Така утворилася мозаїка: Петрусь — райпродкомісар. Брат Натин Федь — пішов із білою армією, білоемігрант. Дядька Явдокіма (другого маминого брата) на хуторі і нашого батька цей наш «свояк» обкладав непосильними нескінченними податками.

Дід наш уже кілька разів сидів у холодній за нездачу «продразв'яорстки» і «хлібних лишків». Уже його сто десятих були не його, лишилося для синів Василя й Йосипа тільки по «трудовому наділу». Після відсиджування в холодній дід казав: «Хіба то я землю надбав? То я собі тюрму придбав!» Тепер він мав уже нові «афоризми»: «Земля ваша, а хліб наш!» «Гуртове — чортове!» А раз прийшов із хутора й каже: «Оце їду я, а пастушки кричать мені навздогін: „Діду буржую! Гей, діду буржую! А шкода земельки, га?“»

Приходили і хуторяни часом, розказували: «Отой якийсь комизан нахваляється: „Ми ще до вас доберемося, повикурюємо вас із ваших хуторів, геть чисто всіх повиганяємо!“» У них усіх уже позабирали землю, а лишили по «трудовому наділу» на родину... От не пам'ятаю, чи вже мій батько здав свою землю (шість десятих), чи ще ні. Щоб не душили податками...

Значення цих утисків, обмежувань і погроз я не усвідомлювала, як перших хвиль розгрому. Ось удома після Ставищ я вже й зустрілася з Натюю та її Петром; він був милий, приємний, доброзичливий, питав, що я збираюся робити далі. Я, звичайно, щиро сповідалася, як то я мрію вчитися, але нема звідки, безнадійно... То поїду десь на село вчителювати. Але як же це мені не усміхається.

1930 рік.

Одного дня на провесні 1930 року відчиняються двері і входить до кімнати мій батько з вузликом в руці. Ця поява була — як удар грому. Ніякого ж попередження!

Втік батько з Жашкова з одним тільки цим вузликом. Хтось із його численних приятелів, що ходили з ним по «оказіях», прийшов уночі до хати просто зі зборів сільського активу і розповів, що на цих зборах ухвалено постанову депортувати таких то за межі України, а між ними й Кузьму Гуменного. (Бач, партія делікатно перекладає цей акт насильства на самих селян, вона ж тут ні причому.)

— Негайно зійдіть з очей, — сказав той учасник зборів, що іменем його ухвалювали постанову, — бо вивіз почнеться завтра вдосвіта.

Тієї ж ночі батько пішов з дому, а в цьому вузлику — зміна білизни. І куди ж він міг більше прийти, як не в Київ, до мене?

Я вислухую це все й питаю:

— А мама? То це їх самих десь вивезуть?

— Бабів не вивозять самих, — безпечно каже батько.

Кімната малесенька. Я сплю на розкладачці, а де буде тато спати? На підлозі? Якраз ще стільки місця, щоб постелитися одній людині. Я казала, що буду на підлозі спати, але батько не хотів ні за що на це погодитися. Коли я варила на примусі куліш чи яку юшку, то батько казав: «Ти їж сама, я вже старий, мені багато не треба». Старався якнайменше заважати в хаті, питав мене, чи не треба щось допомогти. Такий тихий, винуватий, принижений, боязкий, що моє серце розривалося. Наче не до власної дитини, що на неї ото колись гарикав, а до чужого можновладця, що робить ласку, не виганяє на вулицю. Було мені боляче все це сприймати, тим більше, що я нічого-нічого не могла змінити.

Трохи повеселішав батько, як зустрів Одарку Тарашук, Дарію Гарасимівну, нашу сваху. Хутір Тарашуків поруч дідового, а тепер вона двірничка великого дому. Приніс тато від неї таку життєву мудрість: «Я люблю, як мені не дуже добре, як це можна жити. Але як уже дуже добре, то начувайся! Значить, що далі піде вниз, буде гірше. То краще хай буде ще не дуже добре». — Чи не спасенна рада? Чи хотіла вона, замість «добре», сказати «зле»? Другим разом вернувся батько зі своїх походеньок втішений, що зустрів хutorянина Пелеха... Сторожем працює... Треба й собі якесь сторожування знайти!

Десь ходив мій тато й на Аскольдову Могилу, спускався до берегів Дніпра... Знайшов бузину, нарізав і приніс додому. Може, кому смішно? То даремно! Це чи не найбільша пристрасть мого батька ще з дитинства. А оці походеньки по okazіях, христинах та весіллях у Жашкові з сопілкою була чи не найщасливіша пора його життя... Тепер має вже зайняття! Поробив сопілки, вирізав на них дірочки і заграв короткими своїми пальцями, а звуки так і запурхали. Грайливі, танцюристі, сумні... Недарма просили його куми, свати й так люди на ті безконечні okazії...

— Оце нароблю сопілок, — казав, — та й понесу на Басарабку продавати. Може, хтось купить... Еге-е, старців поробили з нас...

Цей плян ніколи не здійснився, бо через знайомих сторожів, колишніх господарів, що повтікали до Києва, — знайшлася робота.

На Аскольдовій Могилі було якесь кропляче господарство, потрібно сторожа. Там була й хатина для сторожа. Який тато був радий! Відмінився, став почувати себе людиною, а не «позбавленим права голосу нетрудовим елементом». Бо тяжко бути упослідженим, парією!

— Тепер усі хазяї поробилися сторожами, — приказував він. —

От, як то воно так? Щоб глядіти соціалістичне господарство, то нікому не довіряють, тільки куркулям...

Так от бачу себе, що стукаю до дверей кімнати, де живе Дмитро Косарик-Коваленко — на четвертому поверсі в будинку штабу Червоної армії. А він висунув носа і чомусь не запросив до середини. Вийшов із дверей і провів мене до кінця коридору, там ми сіли на підвіконні.

— Вибачте, не можу вас запросити до хати, там таке робиться... То викладайте, що там у вас?

Косарик бачив, що прийшла я не для розваги і що я чимось стурбована. Це якраз минуло пару днів, як приїхав із Жашкова мій тато. Я мусіла це комусь сказати. От, Косарикові, він же такий щирий приятель, зрозуміє.

Я випалила:

— Батько приїхав!

І почала розказувати, сповідатися. Хотіли вивезти, утік, що тепер робити?

Чого саме до Косарика пішла я? Найвірніше, мабуть, з почуття чесности, щоб потім не казали, що я «пролажу тихою сапою» (теж українське «слівце»), що приховую свій соціальний стан, а батько втік від заслання. (А я ж знала, що Косарик передасть, що він саме той, кому треба сказати.) Чи, може, це я побігла в своїй душевній заборсаності? З одного боку, я хотіла бути в одній тональності з епохою-оточенням, щоб не таїти нічого, хоч би з Косариком не мати подвійної бухгалтерії. А з другого — яка ж це вопіюща несправедливість! Стару людину позбавляють даху над головою, викидаючи із гнізда в злидноту, у невідоме, отруюють її відчуттям своєї зайвості й викинутості. Де тут глузд? Кому в Жашкові заважав батько з своїми сопілками?

Косарик, слухаючи мене, розреготався. Це ж і в нього така сама картина. Цієї ночі приїхав його батько з усією своєю родиною, покинув хату в селі. А тут нема де їх подіти...

— Правда, — додав він, — мого батька не розкуркулювали, але в селі голод, нема чого їсти... Ви не хвилюйтеся, ще додає Косарик, — діти за батьків не відповідають...

Говорили ми на тлі наших попередніх розмов. Я ж уже була побита і не раз говорила Косарикові, що побита несправедливо, бо, описуючи комуні, як вони є, вважала, що це — цінне для майбутнього: зафіксувати їх у теперішньому початковому стані...

Він мені теж розказував:

— ...їздив розкуркулювати батька одного відомого письменника... (Кого саме — не сказав.) — Це страшно! І досі волосся на голові сторч стає, як згадаю... За поли хапали, на колінях благали... Але що

ж, для революції треба! Жертви мусять бути... Ліс рубають — тріски летять.

Тріски... А як я всією душею хочу працювати над словом у тих умовах, що є, то чому не можна? Я не ворог, не виступала ніде з протидією існуючому. Одне тільки: не вмію, несила памати себе, говорити неправду. Брехня в мене просто не виходить, як не могла б я ходити на руках чи літати. В пам'яті ще живе отруйна мука «комнезамської брехні» в ІНО, коли я переходила з курсу на курс під охороною членської картки комнезаму, яку хтось невідомий висилав щороку. Більш не хочу таких тортур. Ось чому була в мене потреба усунути можливу нову брехню. (А краще, як поза дійде?) Ось чому я подала до відома партії в особі Косарика-Коваленка. І ось чому я й писала лише те, що бачили мої очі й чули мої вуха. Оті несамовиті «ідеології» над голою дійсністю, що їх набудували письменники, мені просто в голові не товпилися, модні ідеологічні мудрощі просто не вказали під череп.

«От, — думаю, сидячи на підвіконні з Косариком, — от, тепер і я вже тріски... Виженуть із колективу письменників... Проте, це краще, ніж повторення моїх душевних мук в ІНО». — Але Косарик мене знову заспокоює, — у кожного письменника є подібні, ще й гірші ситуації...

Не сказав Косарик, і я тоді ще не знала, що батько «найпролетарського» тоді письменника, Івана Микитенка, мав 500 десятин землі. Добре, а Натан Рибак? Батько його мав у Верхнянці цукроварню...

Ситуація була, гай-гай, прикріша, ніж спершу здавалося. «Бабів самих не вивозять», — потішав себе тато. Але як же там самій жити? Вже й меншої сестри Льони нема, її викинули в Жашкові з роботи, то вона поїхала до Гумані, до Гані, там вчиться на бухгалтерських курсах. А в Жашкові — пуста в хаті, моторошно. А тут ще й образ упав. Прокидається раз мама, хоче перехреститися до образа, а там тільки гак, образа нема. Де ж він? Ось, стоїть унизу неушкоджений, так наче хтось обережно зняв і поставив долі.

Буде ще якесь нещастя! — вже знала мама. Але не знала того, що нещастя вже на порозі.

Того ж дня влада вигнала маму з хати. В найгіршу сльоту, в дощ прийшли жашківські активісти і сказали:

— Тут вашого нічого нема. Все, що є в хаті, і сама хата вам уже не належить. Нічого не маєте права взяти. Сьогодні, зараз виходьте, а ми хату беремо на замок.

Хоч це вже було над вечір — дано було розпорядження по Жашкову, щоб ніхто не смів переночувати куркульку.

Та й до кого ж мала піти? Дядьків Василя й Йосипа вже давно не було на хуторах, бо «хазяї села» викурили всіх хуторян, оселі їх поруйнували, одних повивозили, другі повтікали безвісти і не давали про себе знати. Йосип був десь на Донбасі, а його жінку Меланю з малою дитиною в лютий мороз вивезли десь на Сибір. Василя депортували на Урал. Татову сестру, тітку Тодоську, й дядька Хведора (Андрущенко) із найменшими дітьми, Ганею, Миколою та Василем, також вивезли на Урал, хоч усе їхнє «куркульство» було в хаті під бляхою. Не вони наймали батраків, а самі батрачили, дівчата шопіта працювали на бурякових плантаціях у капіталіста-держави, у цукроварні...

Добилась якось мама до села Марійки, що за п'ять верст, отак, із порожніми руками. Там люди змилювалися й пустили переночувати. Потім два дні брела болотами та під дощами, поки добрела до Гумані (п'ятдесят верст від Жашкова), до Гані.

Словом... «Куркуль чинить шалений опір»... — Таке щодня писалося в газетах, і це треба було вважати правдою. Насильство — найвищим моральним законом. Та писати в душі газетних передовиць п'єси, оповідання й романи. Дехто так і робив.

Спочатку від Гані прийшов лист, що мама прийшла пішки. А потім і сама мама приїхала з Гумані до Києва і все це скупко оповіла. Жили мої батьки деякий час у сторожці біля кролячого господарства... Але літом то гарно. Але як зимою буде без опалу?

1932-33 роки.

У цьому запилюженому, вітрами пронизаному місті Харкові довелося мені прожити майже рік. Хоч це й столиця України і населення обкутувалося, оберігалось картковою системою, талонами, розподільниками, їдальнями, хоч ще ніхто з міських жителів не помер з голоду, хоч, крім пайкового, харків'янин мав змогу купити й «комерційний» хліб, — але й тут дуже «модною» стала соя. На всі способи рекламували «шоколяду» з сої, різні страви й меню з сої, каші й котлети.

Місто було островом серед океану голодного села. До міста йшло все, що ще мало силу пересувати ноги, хто мав яких родичів... А хто не мав?.. Бо чого ж то вокзал у Харкові так само, як і в Києві, облягають юрби селян? Куди вони їдуть? Чому не їдуть, а сплять покотом на сирій землі?

Всі ці питання мучили, а у відповідь я чула: «Читайте газети!»

Жила я тоді у кімнаті відсутнього Сави Божка, поруч із кімнатою Василя Минка. В кутку, перегородженому шафами, мав ночліг і сільський брат Василя, Грицько. Він, звидко, ще не позбувся селянського способу думання, бо часом скаже таке:

— Дядько в місті питає: — «По чому булка». — «Один карбованець», — відказує продавець. — «А три за карбованця не можна?» — «Ні». — «От, а я вам цілий пуд продав за карбованця».

От який політично неписьменний цей сирий Грицько! Але з Василем так «контрреволюційно» не поговориш. Коли я починала порівнювати те, що читала в газетах і що бачила в дійсності, Василь швиденько переводив розмову на щось інше, абож — усе виправдував. Нічого злого в нашій дійсності нема, де ти те зло побачила? Все діється якнайліпше!

Обідала я в їдальні Дому літератури. То й там за штучними клубними веселощами, дотепами й жартами про такі річі не заїкнешся.

Марію Галич я зустріла на вулиці із Зайчугою на руках. Так вона називала свого синочка за те, що він їздив «зайцем» у трамваях. Це цікаво, з киянами наче легше говорити. Ось ми не змовлялися, не розкривали своїх думок, а розуміли краще одна одну, ніж я оцих столичних харків'ян.

Вона не здалася перед труднощами харківського побуту, а й далі була Марією Галич. З дитиною ходила до університету на курс філософії. Розказувала, всміхаючись, які випадки трапляються там, які питання ставлять студенти викладачам.

Лектор пояснює закон діалектики. Це — рух, безперервний рух. А коли руху нема, тоді все загниває. От студент і питає:

— Чи в нашій щоденності діє цей закон діалектики?

— Ну, ясно! Після тези має прийти антитеза, потім наступить синтеза.

— То як ви пояснюєте жіночі бунти в колгоспах? Чи це — антитеза? І яка буде синтеза?

— Якщо діє закон діалектики: теза-антитеза-синтеза, — питає другий, — то це закономірне явище?

Лектор стоїть зніяковілий, тик-мик, не знає, як викрутитися. А студент «хилить палицю» далі:

— Якщо є рух: теза — сьгоднішня колективізація, то їй має прийти на зміну антитеза?

— Ні, — заперечує лектор, — це, що є, — ідеальне, воно не може змінитися... — Студенти вдоволено посміхаються, що загнали лектора на слизьке.

— Як нема руху, то це, що є, призначене на загнивання?

Це тодішня молодь так «роз'яснювала» діалектичний матеріалізм. До речі, на сьогодні актуальне: колективізація — «теза». Без зміни-«антитези» — загнивання...

Але кого я зустріла в Харкові! Свою двоюрідну сестру, Нату Кравченко, тепер Товстолужську. Вже її Петро не секретар райпарторганізації у Жашкові, а старшина Червоної армії. І живуть вони тепер тут, у Харкові, у домі командного складу.

Ната зраділа, розпитує, запрошує заходити... Та певно, що треба зайти. Побачу, як живуть жони командирів. Ната така сама, як була: щедро розмальована, біло напудрована, «світсько» усмінена. Живе в одній кімнаті (і тут харківська тіснота!) з п'ятилітньою дівчинкою, а Петрусь більше на маневрах. Хороша дешева їдальня, хороша дешева пральня — жити можна.

— А де ж старі Кравченки, дядина Маринка й дядько Радійон?

— Та й далі живуть у Жашкові. Тільки треба посилати їм харчі, бо сама знаєш...

Згадала Ната й про Федя, прислав листа з Парижу до батьків...

— А оце дістав Петрусь листа від хутірського дядька Явдокима. Суцільний зойк! Питає: — що це робиться? Голод, нема чим сіяти, коні здихають. А чим орати? Що ж це за правда? Забрали хліб, а нас заставили голодувати! А це вже й з хати викидають...

Лист — агонія. І до кого? До того, що сам ці спустошення робив?.. Мабуть, немало таких листів летіло до високопоставлених родичів. Не можна сказати, що партія не знала, що діється. І не думаю, що той лист щось змінив у долі кравченківського хутора...

Петро у військовому (коли я раз-другий зайшла до них) був ще зібраніший. Такий самий ласкаво усміхнений, прихильний, доброзичливий. Мабуть, ця його приємна, дуже підкуплива зовнішність та ще красномовність промочувала йому дорогу в кар'єрі все вище й вище. Напевно, він — політкомісар. Я не питала... Але він про мене все знав: і що я — «куркульська агітаторка», і що я — «рупор дрібної буржуазії», і що я — чиясь там «агентка», і що я — «наклепниця на радянську дійсність».

— Читав, читав! — підсмішкувато казав. — Треба тобі перебудуватися! Все, за що тебе криють, правда! Справедливо б'ють! Мусиш стати політичним письменником...

Так, Петро напевно якийсь політкомісар...

Більше не заходила. А через багато років від дядини Маринки (Натиної мами) почула таке: Петро Товстолужський зробив семимильну кар'єру. Уже був особистим секретарем чи не Ворошилова. А одного дня знайшли його, що сидів у своєму урядовому кабінеті мертвий із простреленою головою. Поховали його, як самогубцю, без розголосу, з офіційним повідомленням, що він покінчив із собою сам.

Такий життєрадісний?..

■

Спасенні Курси східних мов відрядили нас, студентів, на «виробничу практику» до Середньої Азії. Я була на туркменському відділі, то прожила казкових два місяці у Туркменії. У тій країні, де хліба не сіють (а бавовну), про брак хліба не було й мови, голодні залізниць не облягали, ніхто тут і не чув, що в цей час діється на Україні.

З Туркменістану поїхала я до Києва. Чого було повертатися назад до Харкова? Те місто не прийняло мене, і я не прийняла його. Досить Харкова! Київ — моя батьківщина, і я належу до Києва.

У Києві я без труднощів поновилася в місцевкомі письменників. Секретарем був Новоселецький, той, що раніш працював літературним редактором в ДВУ. Людина дуже приємна, усміхлива і доброзичлива. Був це уламок із давніших часів, коли діяли видавництва «Криниця», «Сяйво», «Час». Знав добре Самійленка, Чупринку та інших. Своя людина. Мене зустрів він як давню знайому. І ось я вже знову в письменницькому колективі. Не так, як у Харкові.

У місцевком письменників було приємно зайти, бо там завжди зустріне тебе доброзичливе слово з усмішкою Новоселецького. Не шкодило й тодішнього голову зустріти, Якова Качуру, та відчути, що він, косоокий, граючи в шахи, щось доброзичливо кине й на твою адресу. «Мой-мой, в'юноша...»

А там недалеко сидить Леонід Смілянський, член бойової комсомольської групи «Молодняк», і я, вже зазнавши на своїй шкірі немало напасти від осібняків комсомольського хову, старалася обійти його стороною, не зближатися. Коли, зовсім випадково, чую розмову Смілянського з кимось. «... Я з комсомолу вже вийшов, за віком. А в партію не пішов». — «Чому?» — здивоване запитання. — «Дуже просто! Краще бути „безпартійною сволоччю“ (так комуністи в побуті називали людей безпартійних), ніж вичищенням із партії „ворогом народу“». І при цьому на сухому, матово-білому обличчі з делікатно загнутим вниз кінчиком носа й карими очима грає тонка, більш іронічна, ніж саркастична, посмішка. Дружив він найбільш з Сергієм Воскресенком та Олександром Кундзічем. Вони завжди трималися своєї купки.

Десь на той час С. Воскресенко пустив епіграму: «Как агуфнется, так і отштоккнется». Цей «афоризм», перероблений з російської приказки — «Как аукнется, так и откликнется», відбивав справжній стан речей у тодішніх видавництвах. В одному господарив Агуф, а в другому — Штокке. Українців до того кваліфікованих не знайшлося! Письменник, може, й Воскресенко, йде до одного видавництва з рукописом, — йому Агуф відмовляє. Поки дійде до другого, вже й Штокке гне ту саму лінію...

Бачу я й Олексу Влизька з його блакитним поглядом, що з невинного (яку порцелянкової ляльки) зробився глузливим. Мовляв: «Дурні ви, дурні! Я ж усе чудово чую, все, що ви тут говорите. Я хитріший за вас, бо вдаю, що глухий...» «... Я щось знаю...» Мене кожен раз вражали очі його глузливі очі, наповнені сміхом. Таким став його погляд після повороту з Німеччини, куди він їздив, щоб піддатися операції від глухонімоти. Додому він приїхав із тим, що операція нічого не допомгла. Так і далі порозумівалися: на записочках йому писали, а він у відповідь белькотав щось незрозуміле, мекав. Був він при своєму каліцтві ще й одружений із внучкою маляра Красицького, близького родича Тараса Шевченка. Жив десь на Куренівці.

Моя персональна думка така, що Влизько все добре чув і тому так з усіх глузував, бо при ньому дозволяли собі говорити все. Як так, то був артист, але все таки очі його виказували. Дружив він із Косяченком-Жигалком далі, являючи гострий контраст: щодалі, то занехаяніший, неголений Гриць — і «цукерковий херувимчик» Влизько із «метеликом» під шиєю на білосніжній сорочці. Коли з'явився Марко Вороний, Влизько дружив і з ним.

Спочатку я бачила Миколу Вороного. Отого самого Вороного, що про нього ще в Ставищах училися ми в історії української літератури, а ще складніше в ІНО. Колись із довгим поетичним волоссям та широким чорним бантом на грудях, а тепер — облізлий-розлізлий, у виляючому хутрянному комірі, лисий старий лев.

Він з'явився в колективі письменників у часи особливого зубоскальства, коли кожен намагався «переплюнути» іншого в дотепі. Всі чомусь із чогось сміялися, готіли, особливо молодші. «Так наче перед погібіллю», — сказали б наші старі люди. Оце ж тоді ходила й про Миколу Вороного «анекдота», що пустив у обіг Фелікс Якубовський, отой самий, що про нього теж ходив дотеп: збудить його о третій годині ночі і загадайте виголосити доповідь на тему «Цвяхи й література» — Фелікс і оком не зморгне, виголосить негайно... То ось ця «анекдота»:

Микола Вороний — людина, що все життя робить помилки. Коли він вийшов на еміграцію, там його запитали: «Як це так, що ви, національно свідомий український поет, переклали на українську мову більшовицький „Інтернаціонал“?» — «Помилка!» — розвів руками Микола Вороний. Тепер, коли він повернувся до Києва, тут його теж запитали: «Як же це так, що ви, свідомий український поет, автор перекладу гімну „Інтернаціонал“ на українську мову, та

утікли за кордон?» — «Помилка!» — ще раз розвів руками Вороний.

Третю помилку зробив Микола Вороний ту, що повернувся з еміграції. Дуже скоро його не стало. В анекдоті цього нема, але кінцівку додала сама дійсність. Правда, не стало й Фелікса Якубовського.

Син Марко, хоч молодий, був уже лисий і якийсь змарганій. Він поводився якось дивно: наче він щойно вийшов із нічної каварні, ноги його соваються наче в ритмі куплетистів, що він щойно бачив на естраді. А на лиці — якась жалісна посмішка, така, що від неї ставало морозно.

Агата Турчинська носила до всіх редакцій свої вірші на тему передовиць у газетах. Казала:

— Пробувала я гарматами пробити мур (літератури, звичайно — Д. Г.) — не взяло. То я тепер шрапнелькою, шрапнелькою!

І як вона тішилася, коли таки видрукували її віршика на тему, вихоплену з газетної передовиці. Кавчук! Таку потрібну речовину доводилося імпортувати, а ось тепер винайдено, що можна її виробляти з рослини, яка росте в Казахстані. Рослина зветься «кок-сагиз». А Гася вже й вірша склала:

Кок-сагиз, кок-сагиз,
звідки, хто тебе приніс?

Якщо творча активність не переконує Оргкомітет, що приймає до Спілки письменників, Гася може виявити ще й другу. Вона вже два рази їздила до Харкова з плачем, що в Києві її не хочуть прийняти, бо хтось пустив чутку, що вона — попівна!

Це вже Гася трохи заспокоїлася від удару, що завдала їй доля. Її Володя помер від крововиливу в мозку. Помер він рівно через рік після того сну, що їй приснився, і точно так, як приснилося. Тепер мусить сама за себе боротися.

І вона боролась. І вона вже член Спілки.

В іншому гурті сидить Іван Ле і царственным жестом посуває шахового коня «простого» письменника, а навколо сидить ґроно вболівальників.

— Не знаю, що мені робити з котом Ліриком, — міркує вголос Ле. Всі приявні вже знають, що йдеться про Зінаїду Тулуб. — Ця маніячка, стара діва, теж подала заяву, щоб її прийняли до Спілки, уявіть собі! Не знаю, як їй відмовити...

Всі навколо дружньо регочуться.

— Подала заяву, щоб прийняли її з котом Ліриком...

Всі ще більше веселяться.

— ... і там таку ахінею понаписувала! Та який роман може вона написати?

Ще більший регіт.

— Взагалі, я вам скажу!.. Де початок, де кінець її замряченій самохвальством фантазії? Ну, от ви, молодий чоловіче з кабінету молодого автора, — звертається Ле до когось там. — Ви читали той її «роман»? «Людолови», чи як там?

«Молодий чоловік» презирливо знизує плечима. Ні він, ні ті видавництва, куди ця стара стара діва подавала свій роман, не вважають за потрібне витратити час на читання маячіння божевільної...

— Але як їй відмовити? — журиться далі вголос Ле. — Вона ж така навтраталива, як осіння муха...

Секція жидівських письменників жила своїм відокремленим життям. Там були свої «визнані» й «не визнані», члени цієї секції оберталися між собою і не мали великого компанійства з українськими письменниками. Але не всі... Ось поет Давид Гофштейн. Він у згоді з усіма письменниками колективу. З усіма групами: старшими, молодшими; «маститими» (це жартівливе перекручення російського слова «маститый» чогось дуже прижилося в уїдливому лексиконі жартів), як Іван Ле, — і початківцями; попутниками й «проробленими»; жидівськими, українськими, російськими...

Гофштейн був найсоліднішою творчою постаттю в жидівській секції. Він же був піонером перекладів творів Т. Шевченка на мову їдиш. Легко й приємно входив він у розмову з усіма. Старший віком, світлої вдачі й високої культури, людина з минулим сіоніста, він і не крився з цим минулим. Не раз казав, що мріє хоч раз у своєму житті поїхати до Палестини, подивитися на землю предків. З ним навіть мені, що ніколи не маю теми для «світської розмови», знаходилося багато цікавого. А він не цурався навіть таких упосліджених, як я чи Косяченко.

І от навіть Давид Гофштейн шукав рятунку від Зінаїди Тулуб. Вона тероризувала буквально всіх своєю балакучістю та нестримною агресивністю, скерованою на жертву-слухача, — хто б то не був, не зважаючи на особи. Гофштейн, я, Ле — їй байдуже! Вона могла годинами вистоювати (і тримати слухача) під дощем, на

морозі, в коридорі на протязі, серед велелюдного зборища, коли всі стоять групами... — і так непомітно переходити від одної теми до другої зі своєї біографії, що слухач не має змоги вставити слово чи вислизнути з-під її бомбардування. А що Гофштейн саме й був такою приступною особою, то дуже часто був тим її слухачем. З вродженої делікатности він чекав, що хтось підійде, і аж тоді непомітно зслизав. Тулуб не помічала зміни і провадила своє далі, а Гофштейн потім дякував рятівників. Не раз і мені.

Та всі ж знали, що Зінаїда Тулуб — перекладачка з французької на українську, член секції перекладачів. І не більше. Ніхто ані на товщину волосинки не вірив, що вона написала роман. Її просто на сміхи брали, коли вона турукала, що роман не тільки написаний, а й перекладений власноручно на чотири мови: російську, польську, французьку, татарську. Та й хто ж повірив би, дивлячися на цю чудернацьку, вийняту з дожовтневого минулого постать? Типова стара діва, незмінно вдягнена в моду її молодости. Особливо характерні були її старопанські капелюшки. І став уже «казкою дня» її кіт Лірик, якого вона годувала м'ясом, з чорного ринку... (М'ясом? І хто їй повірить?) Але цим вона хвалилася не менш, ніж своїм графським походженням.

Так, графським! У біографії пера Л. Онишкевич (жур. «Наше Життя», листопад 1969), писаній за радянськими матеріалами, і в додатку-біографії Н. Полонської-Василенко «Зінаїда Тулуб у моїх спогадах» (жур. «Нові Дні», березень 1960) нема про це згадки. А я передаю далі почуте з уст самої Зінаїди Тулуб, шкода тільки, що не не все так докладно, як вона розказувала.

... Вчилася вона в Інституті «благородних девіц», то французьку мову знала краще, ніж російську, а української не знала зовсім. У родовому графському маєтку Тулубів вона чула українську мову тільки від челяді. А скільки рисаків було в їх родовому маєтку! Вона дуже любила їздити верхи... які ж дорогоцінні меблі були в їхньому палаці, скільки срібних сервісів, кришталю, картин, килимів... І все те прокляті більшовики розграбували, знищили, забрали, палац спалили... Навіть могилу її батька поруйнували, осквернили. Був він похований у огradі церкви св. Федора на Лук'янівці, а вони — «анафеми! безбожники!» — церкву зруйнували, гроби повикидали... Мусіла вона перенести батькові кості до іншого місця.

Вона не тільки графиня, вона інтимна приятелька таких світил російської літератури, як Бунін (білий емігрант, це ім'я «непристойно» тут звучить, але для Зінаїди Тулуб це нічого!), поетка Зінаїда Гіппіус. Ось недавно була в Ленінграді — цілу ніч із Вересаєвим проговорила!

А як вона навчилася української мови і дійшла до такої досконалости, що тепер із французької на українську перекладає, і ДВУ її друкує (це правда!), то теж цікаво. Ось послухайте! Коли

насталa українізація, вона, щоб вивчити українську мову, взялася викладати її — де? — у військових частинах ЧК. І так вивчила! Оце ж тоді почала вона писати свій історичний роман.

Писала вона цей роман за консультацією всіх найкращих фахівців і науковців, яких тільки могла знайти: геологів, істориків, географів, сходознавців, філологів... Скільки разів ходила до Михайла Грушевського в його кабінет, бачила, як він працює: в неопаленому приміщенні, пальці задубіли... Цікавий деталь: працюючи, він не сидить, а стоїть за пюпітром... Але завжди уважний був до всіх її запитів...

Ну, це вже гвалт! Ім'я буржуазного історика Грушевського взагалі непристойно згадувати в цих стінах, а ця несповна розуму, малохольна отаке меле!..

І звичайно що всьому цьому ані слову ніхто не вірив. З глузду зсунулася стара діва!

Подивіться, як скромно поводяться справжні, вже з іменем, письменники! Візьміть Степана Васильченка. То він ніколи навіть не показується в місцевкомі письменників, а як треба, яку «картково-пайкову» справу залагодити, то приходять його дружина з сином Юрком. А коли Вчительська спілка влаштувала йому ювілей, він також не прийшов, справляли без нього...

Або Максим Рильський. Чи він десь чимось хвалився? А саме йому то є чим похвалитися. Йому тринадцять років — і вже з'явилася перша збірка його поезій. А тепер... Хоч він з неоклясиків перескочив із піснею про Сталіна до пожовтненої літератури, — ні в кого тут не було проти нього ніякої зачіпки. Навпаки, всі однаково шанували, як попутники, так і радянські, не було сумніву, чи приймуть його до Спілки... Ба, він уже член. Хто ж може так, як він, експромтом написати вірш — і прекрасний. З одною умовою: пише він «під парами». Так, це не секрет. Рильський заливає себе алькоголем. Різних оповідань можна було наслухатися за шахами про п'яні витівки Рильського... Ні, ніхто не кине Рильському, що він носиться зі своїм талантом. Навпаки, — скромний, скромний, скромний... Руді вуса кілечком і трохи скривлений ніс та добродушно-приятельське помахування рукою, — ось так він стоїть перед очима.

Або Тичина. Приходжу я раз до місцевкому, а там сидить за одним столиком і говорить із кимось якийсь невідомий мені чоловік. Одягнений дуже скромно, у сірій сорочці. Хто це? Мені кажуть: «Та це Павло Тичина!» Приїхав із Харкова і зайшов. І так само непомітно й пішов, ніхто йому ніякої зустрічі не влаштував. Ніякої помпи. Ніякої бомбастичної пихи.

А на вулицях голодні селяни молили: ЇСТИ! Особливо стоїть перед очима той дід у добрій кереї, з довгою сивою бородою, цим подібний до дядька Явдокима Кравченка. Стояв навколішках серед Лютеранської, на снігу, там, де вона горбом спадає вниз, і благав: «Змилуйтесь! Дайте хоч шкуриночку! Я вам возив хурами!» А люди йдуть, ідуть вгору й униз, отупілі від цих видовищ, байдужно обминають...

То ж був рік найжахливішого розгасання голоду, жниво смерти. Ударні бригади вже повимітали під мітелку усі засіки, повикопували усіх ями, де поховали хліб злісні підкуркульники, позаганяли до колгоспів усіх покірних і непокірних, уже поїдені були коти й собаки, взялися ловити ховрашків, кору молоти на муку й їсти, торішне листя, може, в кого яка макуха позаторішня завалаяся й не побачили ще активісти, що прийшли викидати з хати і забивати дошками двері й вікна... А в газетах — «жить стало лучше, жить стало веселей», а залізничні станції облягають вошиві з мізерними клунками селяни, що здолали вивізти з села й кудись світ-заочі їхали. На Московщину, там голоду нема, можна хліба купити... Моторошні чутки з села просочувалися, але переказувалися пошепки. Письменники вже не їздили у творчі відрядження, їздили тільки довірені члени партії, із «спеціальними завданнями».

Хоч як обтикали місто всякими продуктовими картками, талонами, а й тут вже на буряки перевели населення. Я ходила в якусь колосальну, масову, непривітну своєю задрипаністю їдальню на Хрещатику біля Васильківської, там із віконечка діставала на талон бурякову юшку за вісімдесят копійок, але то треба було півтори години вистояти в черзі...

Всіх, до кого мала я доступ, питала: що це діється? Куди їдуть всі оці селяни і чому вони не їдуть, а сидять і покотом лежать під вокзалом на землі — в дощ, у сніг, у морози? Хто винен? Хто це робить? Бо ніяк не містилося мені в голові, щоб так безглуздо сама держава видушувала тих, хто її годує своєю працею коло землі.

За це, мабуть, Євген Плужник називав мене елементарною і примітивною. А я ніяк не могла зрозуміти, чому це продуцент хліба вмирає без хліба. Де в цьому логіка? І яка мета цього? Чому хліб зостався на ланах не зібраний, а ті, що мали його збирати, гинуть у селах та на вокзалах? Чому взяти на своєму полі колосочок, вирощений своїми ж руками, — кримінальний злочин?

Це тепер, з ретроспективи часу і з викриттям таємних плянів Москви-Сталіна — задушити Україну голодом — все ясно. А тоді малий людині, оточений фактами тільки безпосередньо найближчими до неї, все це було ніяк не зрозуміле.

На ці питання ті, з ким я могла говорити, відповіді не давали.

Питала я письменника Іцика Кіпніса (з ним можна було запросто поговорити) приблизно так:

— Це ж дико, що уряд, який на словах так піклується долею трудового народу, на ділі нічим не запобігає голодові. А ось я була минулого літа в Середній Азії, і ніхто про голод там не чув, хоч там хліба не сіють. Завозять...

Кіпніс туманно відповів:

— Як ідеться про життя й смерть хворого і для цього треба відрізати пальця, то лікар вирішує відрубати пальця...

Ребус. Яка загроза Радянському Союзові, що його може врятувати тільки масова колективізація плюс голод на селі? То це все селянство (вже не кажу — «злісні куркулі») — тільки «палець»? — думала я на це, як звичайно, пізніше, розколупуючи цей Кіпнісів горіх...

Оце тоді саме, але в інших проміжках часу, оповів мені Кіпніс, що померла мати Лазаря Каґановіча і що жила вона не де, тільки в царському палаці біля Маріїнського парку, у спальні самої цариці Єлисавети. А поховали її з великими почестями, з промовами й музикою, на державний кошт.

Питала я й у самої партії в особі одного директора машинно-тракторної станції. До сусідки Рожкової часто тепер приїздив її родич, чоловік її сестри, якийсь високий партієць, присланий із Москви до Миронівської МТС. Ситий такий, добродушний... Він заводив зо мною приятельські розмови — ото й його питала. Ну хто ж, як не він, знає? Він мені роз'яснив:

— Це саботаж клясового ворога! Це куркуль активно й злісно чинить опір, щоб зірвати хлібозаготівлі. Тому й хліб зостався на полі гнити.

То, може, отой дід на Лютеранській навколюшках і винен у шаленому опорі та саботажі?

Я й Григорія Косинку питала. Розповіла, до речі, і про цей погляд добродушного ситого директора МТС, тисячника. Косинка на те тільки сказав:

— А ви не дуже розмовляйте з директорами МТС. За одверті розмови висилають кудись на п'ять років...

То як виглядав цей «шалений опір»?..

Цілу зиму я працювала над книжкою. На весну вже мала готову. Назвала «Тезе, Туркменістан!», що означає «Живи, Туркменістане!» Що ж тепер робити з нею? Втоплена й виснажена, але з духом переможця над матеріалом, що з ним борюкалась усю зиму, я радію. Ось тепер уже відчиняться мені двері до друку! Я ж так чинила, як з усіх боків мені турукали: «Перебудувуйся! Вчись

політичної грамоти! Читай газети! Дотримуйся пролетарської ідеології!» — Я певна була, що вже ця книжка була ідеологічно витримана. А що ж ні? Про нове в Туркменістані, про розкріпачення жінки, розвиток бавовництва, допомогу новим скотарям у час невоєнний... Опис, як туркмени будують свої юрти... Оази й пустелі... Що ж тут невитримано ідеологічно?

Найближче до мене — журнал «Радянська література». Редактор там Іван Ле, а секретар — Яків Качура.

Качура живе на Лютеранській, я щодня проходила повз той будинок. Там ще й бакалійна крамничка була — тепер усі полиці заставлені порожніми коробочками. Качура ставився до мене дружньо, треба зайти до нього додому та розпитати, чи до речі було б занести рукопис до редакції.

І ось бачу себе в картинах пам'яті, що сиджу у нього в хаті. Саме втрапила на сніданок, припрошують і мене до столу, до чаю. На столі — масло, наче в казці Шехерезади. Я обережно намазую тим маслом хліб, «туманцем», а дружина Качурина ще й припрошує:

Та накладайте більше масла! Намазуйте по-американському, а не по-совецькому. — І додає: — Це наш син Юрко приніс такий вираз зі школи...

Качура не сказав мені нічого виразного, але я таки рукопис до редакції принесла.

А тепер бачу й другу сценку, вже в кулоарах приміщення місцевому письменників. В одній із тих бічних кімнат, що ведуть до редакції, сидить Іван Ле, грає в шахи з кимось. Якраз його партнер десь відскочив, а я скористалася моментом, підійшла. Стою перед Ле в приниженій прохацькій позі і боязько питаю:

— Чи прочитали мій рукопис?

А Ле розвалився, як паша, у кріслі і прорік своєю повільною полтавською інтонацією:

— Прочитав! Річ непогана, але друкувати не будемо...

Чи потрібні коментарі?

Це вже я давно бачила, але намацально відчула саме в цю хвилину: у місцевому письменників, крім продуктивних інтересів («Не прогавити б, може, привезли яке „подаяніє“, „пайок“») та оцінки талановитості розмірами «пайків» (кому сто грамів, а кому чотириста) з'явилося ще щось нове: дух бюрократизму, заник рівності поміж членами. Він ще покищо проявляється в поведінці Ле.

Цей самий Ле, що колись був тихий і непомітний і що йому так поклепувально по плечі протегував Качура, тепер став диктатором

у місцевкомі. Від нього тепер залежали всі настанови щодо кожного члена колективу — і вони визначалися там десь, при грі в шахи. Ці шахи чомусь відігравали велику роль, бо Качура й додому до Ле приходив грати, а за шахами всі місцевкомівські та редакційні справи перемелювалися.

Знову ж, до Качури заходили Косяченко з Жигалком, оті саркастичні насмішники. Отож, там Косяченко пронюхав про засекречені «академічні пайки» та про спец-їдальню з «свіними отбівними» для декого. Їхні новини Качура доповідав Ле. От, гарна система! Але Качура до нас не був ворожий, може, навіть — обороняв. Принаймні я часто відчувала не показану назверх опіку.

Ну, а про Ле то вже й так усі відкрито говорили, що він поводитьсь, як султан. Справді! За книжку «Роман Міжгір'я» звідусюди сиплються гонорари: перевидавали її великими тиражами вже кілька разів, вже й на інші мови переклали. Тепер Ле вже має свою дачу, побудовану, до речі, коштом міської управи, має автомобіль, а що він удивець, то й оженився з молодою кралею. Не просто собі якась там сільська, як була покійниця, а студентка інституту чужих мов, вивчає еспанську. А де поділися шестеро дітей? Чи вони живуть окремо, чи вони приміщені до сирітського притулку? І чи їхнє прізвище Мойся, чи Ле?

Еге ж, ви побачили б! Іє не тут серед письменників, а в себе на дачі! В квітчастому шовковому східньому халаті — справжній падишах! Вельможа виріс! Тепер йому вельми підходить оця манера говорити з «підданими» повільно, по-«дядькополтавсько-му» розтягуючи слова.

Це було нове. Ще не було такого в місцевкомі письменників. А втім... Він же в Києві голова Оргкомітету, що приймає чи не приймає до новоутвореної Спілки письменників.

Але це все ще добродушно-родинно-патріархальне. Ось і така сценка з того часу вирінає, чисто демократична. Ті самі шахи, ті самі столики, гуртки письменників сидять і стоять... Сидить і Ле у кріслі-гойдалці, розглядає нове число журналу і каже:

— Я ніби трохи грамотний, а убийте, — нічого не розумію, що наш академік написав... — читає вголос: «Нехай пани там кумкають, а в нас одна лиш думка є, павперизація, розкуркулізація...» — Може, я нічого вже не розумію, але скажіть мені, де тут поезія?

Хтось молодший додає жарт чи істину. Тичина послав свого вірша до якоїсь редакції без підпису, а йому відписали, щоб ішов учитися шити чоботи...

А події так розвихрювалися, що моє особисте ущемлення потонуло в морі землетрусів і вибухів.

Їм передував цілий ряд смертей і самогубств, що були десь поза київським колективом письменників. Заходжу я раз до місцевкому. Багато людей, лиця схвильовані. Щось трапилось. У таких випадках розпитувати не треба, кожен аж лускає з бажання повідомити новину першим.

... Похорон Алілуєвої... — Хто така Алілуєва? Я за своєю політичну неписьменністю не знаю й того, що це — жінка Сталіна. — О, це та, що в її батька у Фінляндії переховувався Сталін? — Ні, це аспірантка Науково-дослідного інституту історії. — О-о!

І вже тихше:

— Кажуть, що сам Сталін її задушив. Вона не погоджувалася з політикою колективізації. Вона вимагала, щоб Сталін цей курс припинив. У тому інституті був студент, також член партії, з України. Він їй і розказав, що на Україні діється, — про голод, звірські методи заганняння в колгоспи, людоїдство, вимерлі села... Як член партії Алілуєва почала із Сталіном про це говорити і наполягала, щоб він припинив колективізацію. Вони почали сваритися, і Сталін у нападі люті під час цієї сварки й задушив її.

Це в нас у Києві в місцевкомі письменників у той день, як хоронили Алілуєву, таке розказували. Я тільки записую тодішні розмови. Як дійшла того ж дня вістка з Москви до Києва? «Узункулак» (довге вухо — туркм.). І знаменне те, що про самогубство чи про який інший варіант цієї смерті не було й мови, навіть офіційної. А тепер дочка Светлана плете щось інше. Вона ж була мала, їй могли іншу казочку розказати, мовляв, батько — цяця, мама сама застрелилася...

То якщо я чула в Києві справжню версію смерті Надєжди Алілуєвої, — виходить, вона загинула за Україну?

Іншим разом приходжу до місцевкому письменників, а за столом сидить не Новоселецький, а сам голова — Качура. Побачив мене, дає список і каже:

— Підпишись, скільки можеш, на допомогу безпритульним дітям.

Я на це:

— Та я сама безпритульна, як я можу підписуватися?

Справді! Знає ж, що я ніякого заробітку не маю, нічого не друкують, — і «підпишись!» Нема за що зачепитися, хоч за хмару хапайся, а вони... Я була вже озлоблена, скрізь передо мною зачинені двері... чи не за те, що я п'ять років тому посміла писнути про привид голоду?*

* У нарисах «Листи з Степової України» («Плуг», 1928, ч. 10, стор. 40) я писала тоді:

І була б я не підписалася, якби Качура не прикрикнув:
— Ти не будь дурна! Підписуй і мовчи! Над безпритульними взяло шефство НКВД!

Більше він не міг сказати. Слово «енкаведе» замкнуло мені рота. Я мовчки підписалася. І вже далі не вголос, а про себе, думала: «Яке фарисейство! Наробили безпритульних, а тепер у шляхетність граються. „Шефство“! А ось розказують, що з усіх навколишніх сіл збирають недомерлих дітей і везуть до Києва. „Експерти“ в дитячих садках ставляють дитину на підлогу й злегка вдаряють шапкою. Як не впаде дитина — приймають, а як упало — вже готове, везіть далі... А ось розказують, що й із дитячих будинків щоранку вивозять хури трупиків. Складають у штабелі, як дрова...»

Так! «Жить стало лучше, жить стало веселей!» — щодня гіпнотизує нас газета. Читайте газети!

Не вичитаєте тільки, чому застрелився один за одним: Хвильовий, Скрипник... Це інші історії, але вони пов'язані органічно з цими моторошними подіями, що потрясли основу українського буття.

На такому тлі поїхала я лікуватися до санаторії в лісі, у Соснівку біля Черкас. Я ж змалку хворіла запаленням легенів, сухим і мокрим плевритами, а тепер справу довершили оці хронічні недоїдання, напівголодування. Справді! За малими винятками, починаючи з шістнадцятих років життя, я жила більш-менш недоїдаючи...

Була б і не знала, що там у грудях, байдужість була загальним тонусом, — але місцевком письменників послав усіх на медичний огляд. Бож, крім отих спорадичних «пайків» і першої категорії хліба, ще й курорти, санаторії та будинки відпочинку, ще й медична допомога належить письменникам. І цих «путьовок» до відпочинкових закладів було багато, і були вони безкоштовні.

Де ж брала кошти на це держава, як у селі люди їли одне одного? Ось яка проблема довбала голову. Чого це в державі робітників і селян падає з голоду той, хто харчі продукує, а дармоїд має в закритому розподільнику стільки, що ще й на чорний ринок постачає? Цю проблему я розв'язувала абстрактно, не в пляні «село-місто», а принципово. Я завжди кружляю думкою навколо чогось, обсмктую. От тоді билася над питанням: чому це людина людині вовк? Питала: чи я у державі вовків живу? То це якесь вовче

«Тут на камені якийсь не віриться, чи була революція, чи ні. І невже вона відбилася на селі тільки тими облігаціями, викачкою хліба, самообкладанням, прокльонами?..

«Я признаюся... нічогосінько не розумію... Селянське господарство занепадає, руйнується... Яка кому користь від цього? А тут ще й привид голоду...»

лігво, а не держава, коли одні мають, що вже в горло не лізе, а інші вмирають з голоду. Який же це соціалізм? Соціалізм — це добро всім.

Качура казав, щоб я сховалася зі своєю «християнською мораллю», при чому — останні два слова вважалися лайкою. Гася на всі оці мої нерозуміння відказувала: «Ти — не сучасна! Треба боротися за себе! Треба бути співзвучною з епохою!»... Гаразд! Несучасна, неспівзвучна, примітивна... То так уже й буде...

Зароджувалося в думках щось нове, хоч ще не вилилось у кристал слів, таке щось: «Я смішна й наївна серед цих, примітивна? Гаразд! Моє місце з примітивними, десь же мені треба бути. Відкидають ці — буду з примітивними». Почуття повної самоти й чужості, небажання брати участь у цій вовчій хapatні...

Не справила на мене враження лікарська діагноза: «Закритий процес ТБЦ, перша стадія». Мало чого не буває. Я до цих легеневих хвороб звикла. «Тебеце, то тебеце, — байдуже думала я, — може швидше буде кінець, однаково нема мені тут місця...» І просто закинула думку про це.

І от одного разу приходиться до хати Давид Гофштейн. Це було більш ніж несподівано, бо Гофштейн — рівня Іванові Ле, а не мені. Здивування й запит, мабуть, були написані на моєму лиці, бо Гофштейн почав свою мову так:

— Тяженько теребкатися до вас нагору, а я вже літня людина, та, крім того й зайнята... Але я прийшов просто по-товариському, щоб сказати вам, що для вас є місце на два місяці в санаторії... Якраз одне місце для хворого на легені з закритим процесом...

Я не виявляю жадного ентузіазму. Як можна нажиратися в цей час, коли поруч лютує голод? Це також злочин. Так виходило з моїх думок про «вовчий закон». Я почуваю себе морально краще, коли поділяю долю маси, а не користаю з привілею купки. Я відмовляюся.

Гофштейн ще каже, що має туди їхати Забара (член жидівської секції), але в останній день вияснилося, що йому сосновий ліс шкодить, він має астму. Подорожня вже два дні пропадає. Шкода, треба її використати.

Тим більше. Це значить — дають, що з носа спало, — думаю я.

Знов каже мені Гофштейн, що він делегований до оздоровчої комісії місцевому від жидівської секції і покликаний дбати тільки про членів своєї секції, — але він бачив лікарську діагнозу і знає, що мені більш, ніж кому іншому, потрібен сосновий ліс, а тому він прийшов мене переконати, щоб я не брикалася, а завтра ж їхала.

— Ви кажете, що не маєте права про себе думати, коли таке робиться навколо... що це нечесно... А я скажу, що ви не маєте права легковажити своїм здоров'ям. Ви потрібні нашому суспільству... Майбутнього ніхто не знає...

— Як я можу їхати, коли я навіть на квиток не маю грошей?

Цим я хотіла сказати, яка непотрібна я цьому суспільству. Але Гофштейн не вважає це жадною причиною до відмови. Він каже, що місцевком гроші на проїзд видасть. Треба триматися за життя, йти назустріч йому, треба в ньому все пережити, і добре, і зле, щоб знати... А не ховатися у свою власну шкаралуцу...

Гофштейн ще з годину отак переконував. І переконав, розтопив мою впертість. Саме тим, що прийшов особисто, виявив людяність...

Соснівська санаторія мала два відділи: для незаразливих із закритим процесом ТБЦі для тих, що вже мають відкритий. Перший був розташований у лісі, складався з малих окремих хатин і центрального будинку — їдальні. А другий був ген далі, більш режимистий, бо там хворих обставляли лікарськими процедурами, більш подібний на шпиталь.

У цьому першому відділі головне лікування було — соснове повітря. Я жила в одній такій хатці у лісі, просто серед сосон. Нічого нема в ній, тільки голі дощані стіни і три ліжка. Двері цілий день можуть бути навстежень, а як дощ, грім і блискавка, то навіть гарно. Одного разу ввечорі під час бурі у розчинені двері залетіла до нашої хати змійка-блискавка. Влетіла, покрутилась по темній хатині й вилетіла, — і ніхто з нас трьох не здогадався, що то смерть залітала. Було тільки гарно.

Ніяких процедур. Тільки надокучливо було ходити п'ять разів до їдальні денно. Надокучливо і соромно. Бо біля воріт перед їдальнею завжди стояли діти з села. Стояли і дивилися. Із страшними очима мудреців і суддів, із видутими животами на тонких ніжках, з ниточками-руками, з тільцями, в яких ледве жевріло життя. Вони не простягали руки, не просили, вони тільки стояли й дивилися, як повбирані ситі пани з міста жеруть працю їхніх батьків. Милосердніші санаторники виносили хліб чи що трапилося, але потаємно, в кишенях, під полою, бо не дозволялося...

Це були діти з сусіднього села, що вмирало поруч із вщерть насиченою харчами їдальнею *для міста*, куди кликали п'ять разів на день жерти котлети, масло, яйця, манну кашу і всякі пундики... І я також беру участь у цьому злочині. А в цьому лісі, де ми дихаємо цілющим сосновим повітрям, там трохи далі, ще й досі стоїть горщик та сліди вогню: це тут жінка варила своїх дітей... Моторошне, страшне місце. А ми ще й ходимо гуляти по цьому лісі, ще й пляжимося біля озера...

А одного разу мене й співмешканку Зою вигнали селяни з жита.

Гойні пшениці й жита, упритул до лісу колосилися й повнилися, як жовте море. А серед жовтого моря виринали сині волошки. І захотілося нам прикрасити наше ледаче життя ще й волошками. Тільки но ступнули ми в лан, а тут де не взялися люди. Селяни й колгоспники, не знаю, може ті, що охороняли врожай від голодних, щоб і колоска ніхто не зірвав. Але вони почали нас соромити та виганяти. А закінчили так:

— ... понажирались у своїх санаторіях, вилежалися на сонці, ще тільки волошок вам бракує! Ану, гайда звідси, паразити чортові! Толочите тут людську працю! А краще підіть у село та допоможіть мерців ховати, ями копати... Бо вже нема кому!..

В'ЯЧЕСЛАВ ЧОРНОВІЛ — ЗЕКІВСЬКИЙ ГЕНЕРАЛ (II)

Михайло Хейфец

Коли вже зайшла мова про «генеральство», додам кілька слів про людину, з якою не довелося зустрічатися на зонах і пересилках, але яка користувалася серед українців не меншим авторитетом, а то навіть і більшим, ніж В'ячеслав — про Валентина Мороза.

Чому він протягом довгого часу в очах «зовнішнього світу» та й серед багатьох українців був у русі числом один?

Уже в Ізраїлі я прочитав його твори. Безумовно, Мороз — талановитий публіцист, але, чесно сказавши, його праці самі з себе не могли висунути його у першу лаву такого багатого талантами й культурними традиціями руху, як сучасний український національний опір.

Феномен Мороза пояснюється, по-моєму, сполученням кількох факторів.

Перший з них — безумовно велика особиста мужність цієї людини, його безкомпромісовість у взаєминах з ворогом, здібність піти на найважчі жертви. Напевне, навіть його непримиренні противники визнають це!

Ім'я другого фактора — Іван Дзюба.

Свого часу автор книжки «Інтернаціоналізм чи русифікація?» відіграв величезну роль у пробудженні національної свідомості покоління 60-70-их років: він беззастережно був тоді найвидатнішим з ідеологів українського націонал-демократизму. Але рух переріс ватажка, і Мороз перший не тільки відчув це — відчував багато хто, — але й перший мав мужність, і не малу мужність на той час, передбачити майбутнє ренегатство Дзюби. В очах багатьох з молодого покоління українських дисидентів це мало вигляд блюзнірського замаху на національного ідола! Та тим значнішим й авторитетнішим виглядав в їх очах Мороз, коли підтвердилася його правда — після ренегатства Дзюби в камері Г'Б. Тоді він і посів в їх душах спорожніле місце першого теоретика руху. Та й у власних очах, видно, теж.

Нарешті, третій фактор, що сприяв перетворенню Валентина Мороза на національного ідола (на певний час), належить означити іменем героя цього розділу: В'ячеслав Чорновіл.

Багато хто попікав Чорновола за все, зроблене ним для Мороза (і тоді в зоні — теж попікали). Саме коли ми стояли на

статусі, зона особливого режиму, «спец», стрясалася від нечуваних у політичному середовищі конфліктів між зеками: переважна більшість українців на чолі з Шумуком виступила проти Мороза (його підтримував Іван Гель), при тому по стороні українського земляцтва була й уся решта політзеків зони.

Ну, конфліктують і конфліктують, що до того іншим? Що вони, на «спецу», діти чи що, не можуть дати собі ради у власній справі?

Але противники Мороза обрали такий спосіб боротьби з ним, який і змусив мене вжити вище вислів «нечуваний конфлікт»: вони критикували товариша, тобто Мороза, у підцензурних листах, вони давали інформацію, яка ганьбила свого, зека — до відома гебістів! А ті, природно, витягали з листів цитати, з насолодою публікували в українській пресі, а потім приносили примірники газеток на зону й підсували зекам, особливо українцям — «помилуйтеся своїм героєм». Усе це, скажу правду, погано тхнуло... Але не могли ми запідозрити усе земляцтво, та де, практично весь «спец» у втраті чуття! Значить, Мороз натворив чогось жахливого... Та й взагалі в якості зека, який протиставив себе майже всім землякам, досвідченим борцям, які десятиліття не знали поважних суперечок, Мороз викликав у нас, на «суворому», непошану, незалежно від того, мав він рацію в тій чи тій конкретній ситуації чи ні. Який ти до дідька ватажок, лідер, коли не можеш згуртувати коло себе десятків одностудців, а дехто з них за тебе ж і сидить... Коротко кажучи, і противників Мороза на нашій зоні не схвалювали, а його самого — ще більше. І діставалося на суворому, від українців у першу чергу, Чорноволові, який, за їх словами, «створив Мороза».

Коли нас примістили на чергове відсиджування в ШІЗО до спільної камери (видно, захотілося оперативнику послухати, про що говорить Хейфец з Чорноволом), я майже від початку почав розпитувати його про Мороза (були в нас можливості, сидячі в одній камері, спілкуватися без участі опера).

Лежимо на підлозі (нари пригвинчені на день до стіни), я повідомляю (не вголос, розуміється):

— Славку, є можливість відіслати записку на спец. Я хочу написати їм свою думку про ці суперечки з Морозом.

— Не клопочися даремно... Кума Ірена (так він завжди називав Ірину Калинець) пробувала — так дісталось їй самій від них! Вони там побожеволіли...

І далі почав розповідати про Мороза:

— Мороз розумна від природи й чесна людина, але в нього, як і в кожного, є своя вада. На очах дурнішає від своєї популярності. Це дивне, коли людина розумна, але так воно є... Я ще на волі це зауважив. У мене так вийшло: устиг написати свої дві книжки й опинився в зоні майже відразу. Відсидів за першим разом півтора року в побутовому таборі (вони дали мені тоді сто дев'яносто-один), вийшов і раптом дізнаюся: з маловідомого журналіста став

людиною з зовсім неймовірною популярністю. То й що з цього? Смішно: хіба я чимось змінився, порозумнішав, зробив щось таке, чого не міг раніше, коли мене ніхто не знав? Усе це дурниці. А в Мороза не так. Від кожної хвали він — від природи ніяк не дурна людина — випинався, надувався й становився... ну, взагалі, я посміхався... Але ставився до цього нормально: у кожного є свої вади, от у Мороза — така. А в Шумука що, немає вад? Ще й скільки; я тобі багато чого міг би розповісти. І тому, коли Мороза заарештували, я зробив усе, щоб підкреслити його значення. Я написав чорнові тексти всіх заяв на його оборону, організував збір підписів під ними, організував кампанію на оборону Мороза. Мені це тепер закидають, але я це зробив. Мишо, Мороз відходив від нас на *тринадцять* років! Тоді здавалося — назавжди. Невже треба було розраховувати: чи, бува, не зіпсують його вихваляння в тюрмі? А тримався він на слідстві й суді бездоганно.

— На відміну від Дзюби. — Каюся, я провокував його, такий у мене характер.

— Дзюба... Це щось інше. Він робив не своє діло. Надзвичайно талановита людина в літературі, але не борець з покликання. І тоді, сімдесят другого року, ми знали, що він хоче відійти від руху, піти в літературознавство. І ґебісти це знали. Якби й не торкнули його — він однак відійшов би від руху і попередив нас про це, але вони не захотіли, щоб він сам залишив справу з честю, не згальблений. А триматися в слідчому ізоляторі за справу, від якої вже відійшов, — звичайно дуже трудно. Він не витримав, а хто в нього кине камінь, хто на його місці вистояв би? В історії з Дзюбою — підлість ґебістів, а не його...

— Нікого не зрадив?

— Ні, ніяких свідчень проти інших не дав. Є в мене, звичайно, претенсія і до нього... Уже під кінець слідства йому показали документ, що Плахотнюка визнано психічно хворим. Плахотнюк — дуже добра людина, наречений моєї сестри, він не давав ніяких свідчень проти мене, і за те його запроторили в дурдін. Розумієш, їх оперативні дані сходилися на Плахотнюку, але вони розуміли, що цю роботу робив не він, а я, і що через нього вони виходять на мої діла... Догадувалися, але без його свідчення кримінал для мене в них не укладався. А він мовчить. Зі злости його й запроторили до психушки... Я тут недавно листа від сестри дістав; пише, що медична комісія визнала його цього року здоровим, але на протест прокурора рішення скасовано, і Плахотнюка знову оголосили хворим... Так от, коли Дзюба дізнався, що Плахотнюка оголосили «дурнем», дав їм свідчення, нібито Плахотнюк поширював мого відкритого листа на оборону Дзюби, хоч поширював його сам Дзюба... То він на «божевільного» валив, як на покійника звалюють чи на емігранта: «Йому ніби однаково, а мені полегша». Але нічого іншого, що йому можна було б закинути, не зробив...

Я не став допитуватися, що саме Чорновіл і Плахотнюк приховували від ґебістів на слідстві, але несподівано В'ячеслав почав уголос, одверто про це говорити:

— Вони підозрівали, що я — редактор «Українського вісника», але справи не розкрутили. Суд зняв обвинувачення як не доведене. Я на суді тримався так: відмовився від «кишенькового» оборонця⁵ й оголосив, що буду боронити себе сам; на першому засіданні склав заяву: як підсудний відмовляюся брати участь у судовій комедії, наслідок якої визначений наперед; але як адвокат обвинуваченого Чорновола не вважаю можливим відмовитися від судового змагання. У чому сенс? Це давало мені привід не виступати перед суддями з принциповою промовою: адвокат не зобов'язаний це робити, і я міг обмежитися лише юридичним аспектом справи, а там було з чим погратися. Судді, по-моєму, були вдячні мені, що я їх не дратую прямим обвинуваченням кремлівського імперіялізму, а вдаюся в подробиці справи, і скинули з прокурорської вимоги цілих три роки: замість стандартного для нас строку — 12 років, сім зони і п'ять заслання, дали мені дев'ять, а зони з них — шість. Відсидів я в Мордовії три роки і подав їм заяву: вважаю потрібним признатися, що саме я видавав «Вісника». Вони мене відразу ж смикнули на «профілактику» — до Львова. Там начальник слідчого відділу ГБ намовляв: «Признайтеся, що ви це навмисне вигадали. Ми стежили тут за кожним вашим рухом. Кожен ваш крок був під нашим контролем. За таких умов неможливо випускати журнал». — «Ні, — відповідаю, — це робив я». Як же вони біснувалися!

— Славку, розповідали, ніби ти змушував ґебістів підвозити себе на явки оперативними автами, а там відривався від хвоста — і як у воду зслизав...

— Ні, це перебільшують. Вони не брали в своє авто, це заборонено, воно сиділо на хвості...

(Тут я виснував, що він таки пробував змусити «топтунів» підвозити себе в своїх конспіративних справах — а на що ті ще придатні? — але ґебісти не піддавалися!)

— ... але за мною вони під'їжджали до зовсім невинних помешкань, я туди заходив, непомітно відривався, поки вони підстерігали при вході, робив усе потрібне, потім повертався, виходив з тієї самої брами, і вони мене знову супроводили додому... Полковник дослівно упрощував: «Алеж ви не на території Львівської області видавали „Вісник“» — «Ні, громадянине полковнику, саме на вашій території...»

---

5. «Кишеньковими» зеки називають прокурора й адвоката, бо того й того КГБ витягає на підсудних зі своєї кишені.

■

Ще один штрих до покищо не написаної історії українського опору шістдесятих років.

Перебуваючи в Ізраїлі, я прочитав монографію І. Клейнера «Національні проблеми останньої імперії» (видання Першої української друкарні у Франції, 1977). На сторінці 50 там є цікава примітка:

«У російському самвидаві появився цілий збірник документів, в якому національним проблемам присвячено досить багато уваги. Автори цих документів також називають себе „демократами“. Найвідоміший документ з цього збірника „Програма демократів Росії, України й Прибалтики“... Мова йде, видимо, про невелику групу, яка не була безпосередньо пов'язана з головною течією російського ліберально-демократичного руху, а існувала паралельно. Досить цікаві, дуже радикальні й широко задумані документи цієї групи силою свого надто декларативного характеру й інших причин не знайшли майже ніякого відгуку в російському суспільстві і навіть не були зовсім серйозно прийняті. Висловлювано навіть сумніви в автентичності й дійсно самвидавному характері цих документів... Пізніше в СРСР заарештовано кількох членів цієї групи.

«Крім того, члени цієї групи демократів, як здається, припустилися деякого перевищення своїх повноважень. У третьому випуску українського самвидавного журналу „Український вісник“ (жовтень 1970, вид. „Смолоскип“, стор. 77) категорично спростована участь будь-яких українських демократичних сил в укладенні документу „Програма демократів Росії, України і Прибалтики“. З урахуванням цього всього ми не розглядаємо докладно документів цієї групи».

... Якраз я був свідком, як Чорновіл з'ясовував з Сергієм Солдатовим справу цієї публікації у «Віснику».

Було це в лазні, куди нас вивели з ШІЗО. «Підслухувачок» у лазні немає, стережуть самі наглядачі, які в ідеологічних проблемах «не кумекають» і не слухають нас, тому, намилуючися під душем, можна обговорювати міжпартійні відносини двох держав.

— Славку, чому ви перечили проти нашої програми?

— У нас немає принципових заперечень, але нащо ви говорите від імені українців, коли ви до нас не зверталися?

— Ти ж знаєш, що в нас були контакти з українцями, і знаєш з ким...

— Знаю. С... — тут Чорновіл назвав якийсь псевдонім явно опереточного типу. — Це ж селянський рівень... Знайшли представника України!

— Але ми підпільний рух. Ми не вступаємо в контакти з особами, від яких до нас придуть напевно гебістські топтуни. Він підпільна постать, і за ним стоять певні люди.

— Знаєш, Сергію, — досить упевнено відтяв Чорновіл, — на Україні створилася група *загальноновизнаних* лідерів руху, і як ви хочете мати контакти з Києвом чи Львовом, будьте ласкаві, звертатися до цієї групи. Інакше буде та відповідь, яка була...

Виник, видимо, конфлікт між дисидентською, відкритою, що легально оголосила себе світові частиною руху, і підпільними організаціями, що мали власні міжреспубліканські контакти і таїлися від дисидентів, які, природно, були під «ковпаком» КГБ. Але Чорновіл, як я переконався, за всієї своєї зовнішньої простоти й демократичності, умів твердо відстоювати свої «генеральські» повноваження.

До речі сказати, відсутність «генеральства» у зовнішніх взаєминах, простота і легкість у контактах не завжди були позитивами Чорновола.

На відміну від Стуса, він умів лагодити з людьми різних шарів і душевних параметрів. Стус оповідав: «Входить Славко до вагонзаку, раз-два, і вуркагани його слухають... Відразу видно, що був комсомольським босом». Лишаю останнє на сумлінні Стуса (але говорив він з захопленням — йому самому нелегко доводилося з вуркаганями).

Але наслідком такої демократичності Чорновіл іноді підпускав до себе надто близько людей, яких людина його масштабу не повинна витримувати поруч себе... І потім мав клопіт з ними. Так, сидючи в ПКТ до масового приводу туди карцерників з дев'ятнадцятої зони, він принадив до себе наглядача Лоскутова, типового хулігана з селищних п'янюг. Той так полюбив Чорновола, що почав добірково розповідати, які пози він зумів винайти в ліжку для своєї жінки (а чим же Лоскутов, на його думку, сподівався зацікавити таку людину, як Чорновіл? Лоскутов слушно оцінював свої можливості).⁶ В'ячеслав слухав його, аналізував, грався з ним, як він уміє це робити з кожним. Але коли до карцеру прийшли інші

---

6. До речі, коли вже зайшла мова про Лоскутова. Як мені трапилося випадково помітити, він робив деякі послуги не тільки Чорноволові, коли був з ним у добрих відносинах, але й його співавторові — Борисові Пенсону. Ось як це було. Якимось начальником режиму Кисельов наказав раптом усім зекам помінати зимові шапки на літні. Було покищо холодно, до того ж літня камілавка Пенсонова була в каптьорці, і він ходив зі мнуою по колу в зимовій. раптом наражаємось на Лоскутова.

— Пенсоне! Чому порушуєш форму одягу! — реве Лоскутов.

— Ти що, з глузду з'їхав! Ти на кого кричиш! — відтяв йому Пенсон.

— Зніми, будь ласка, шапку, — заскіглив Лоскутов, пригадавши, з чієї рук підхарчовується.— Кисельов по зоні ходить. Тобі добре, ти зек, що він тобі зробить... А мене він є...ти буде...

статусники, йому стало не до сексуальних звірянь «мента». А той, раптом відіпхнутий, почав дослівно тероризувати В'ячеслава. А приводів для переслідування у наглядача завжди вистачає. Звичайно, карцерник на статусі практично невразливий, у нього вже й віднімати нема чого, але коли на зміну Чорновола переводили до ПКТ, з'являлися тюремні привілеї, і тут «виступав» Лоскутов. Яюсь увірвався до камери і забрав пластмасову склянку з квітами, зібраними зеком на прогулянці: «Скло в камері заборонене». За другим разом, поки його напарник наглядав за Айрікяном коло вмивальні (нам дозволили умитися), раптом ускочив до камери Чорновола і, згрібаючи на оберемок усі книжки й папери, закричав: «Книжок більше двох не дозволено, писанина в камері не дозволена», — і все поволік з собою. Ну, ми ж і влаштували тоді галас! Бабур Шакіров, що любив улаштовувати комедії, гістерично волав на всю зону: «Вбивають!» — і лише мій натренований у ШІЗО слух схоплював між його передсмертними криками підозріле хихикання східнього чоловіка. Ми розуміли, що камери устатковані підслухачками й у нас прямий канал на опера, а через нього на «хазяїна», начальника зони, — хай послухають, що в карцері когось убивають!

Начальник з опером примчали до ШІЗО, тут ми й наговорили на Лоскутова. Не псуй, дурню, взаємин з Чорноволом, гірше буде! Допит про подію майор Пікулін розпочав чомусь з мене, а я з юдейським лукавством, ніби й не усвідомлюючи, що повідомляю, розповів, мовляв, Лоскутов без жадного приводу забіг до Чорноволової камери — «сам» — і поніс звідти папери. «Алеж, громадянине начальнику, у нього були зайняті обидві руки, він папери на оберемок згріб; ну гаразд, Чорновіл — зек дисциплінований, а інший на його місці...» Пікулін допитав усіх (і на закінчення самого Лоскутова, який, не розуміючи, що саме він, дурень, доводить, підтвердив, що сталося, наголошуючи, що «зробив, як належить»...). А зробив він найгрубіше порушення правил охорони в'язнів, увійшовши до камери карцерника у відсутності другого контролера. У побутовій зоні суворого режиму таке порушення дійсно могло б скінчитися нападом в'язня на наглядача і спробою втечі (бож камера, поки Лоскутов порався з паперами, була відкрита)... Пікулін тут таки повернув Чорноволові його папери й книжки, щоб погасити інцидент на місці і не доводити його до «прокурорського нагляду», а Лоскутова віддалив від політиків до сусідньої, побутової зони, де праця наглядача багато важча й небезпечніша. Так йому й треба...

Думаю, що цю простоту Чорновола у контактах з випадковими людьми гебісти врахували пізніше, коли опрацьовували проти нього операцію — «з'валтування».

■

Попри «загальне керівництво» (тобто планування акцій-голодівок), Чорновіл добровільно виконував обов'язки й літописця статусної акції.

Кожні п'ять днів він прочитував на весь коридор ПКТ-ШІЗО звіт з «праці»: скільки людинодіб відсиджено в карцері кожним зокрема й усіма разом від початку акції; скільки витримано голодівок й голододнів; скільки подано заяв протесту; скільки їх конфісковано — і всю подібну статистику. Оформлював її зі смаком і задоволенням: накреслив графік, де заштрихованими клітками відзначалися дні ПКТ, затушованими — ШІЗО, зірочками — голодівки. Хоч давай відразу до чергового числа «Соціологічних досліджень»! Жахливо сумував, коли не одержував відомостей про репресії проти статусників з інших зон чи тюрем (після офіційного відкриття Београдської наради, коли не виправдалася надія збити страйкарів зі статусу, нас почали розтягати етапами: кого в Барашево, кого далі — в Саранськ, а кого — в Таллін чи Єреван).

— Це муки наші! — говорив з викликом «бухгалтер статусу». — Як же їм пропадати! Усе збережемо для історії.

Свій графік він заховав так майстерно, що менти нічого не викрили, а шукали — як не кожного дня, то вже через день точно! Майстер був... По закінченні акції юний лотиш Майгоніс Равіньш дістав графік зі схованки і виніс з карцеру (теж майстер був обдурювати наглядачів при обшуках!).

На жаль, доля графіка сумна, як і багато чого іншого, укладеного зеками в політзонах. Аркуш, розграфлений рукою Чорновола, я заховав у Борі Пенсона, «хазяїна канала», у схованці, де звичайно дожидалися переправи матеріяли на волю. Якось трапилося мені бути свідком такої фантастичної сценки, що якби не бачив на власні очі, сказав би: ну й «брехло» цей оповідач...

Під час перекуру заходжу до «келії» Пенсона (він працював днювальним у сусідньому цеху і «по службі» мав кімнатку для складання мітелок, лопат для тирси й іншого робітничого реманенту). Балакаємо. Раптом одчиняються двері, увальюються два гебісти: начальник відділу ГБ капітан А. Мартинов, що того дня, як з'ясувалося, здавав справи — він відходив на підвищення в Саранськ; і його наступник, але покищо тільки уповноважений на нашій зоні і старший лйтенант (скоро став капітаном), такий собі Борода. Обидва незвичайно веселі з нагоди підвищення обох і переміщення, обидва патякають...

— Мені б дізнатися, чому ви, Михайле Рувимовичу, з жінкою полаялися? — починає гру зі мною Борода.

— І ще тобі дізнатися треба, де Хейфец ховає рукопис! — повчає його Мартинов.

— Він десь тут лежить, — між іншим зауважує Борода і раптом,

ніби жартуючи, починає пересувати меблі: підняв і переставив табурети. якісь скриньки...

А рукопис дійсно захований тут, зовсім поруч.

Мартинів підхоплює ніби дотепний жарт Бороди. Бере викрутку, що лежить біля стола, ту саму, якою завжди користується Пенсон, коли відкриває криївку...

— Мабуть, отут? — і вставляє викрутку в той шруб, з якого починається дорога до криївки (шрубів, правда, чотири), і крутить його...

Пенсон спокійно підходить до капітана ГБ і вириває в нього викрутку з рук:

— Ви мені все тут поламаєте, Олександрє Олександровичу, мені не до жартів, я особа матеріально відповідальна. Бачите, написано? — і показує на двері, де висить спис інвентаря, за який відповідає з/к Пенсон.

Нагадування про матеріальну відповідальність охолоджує ґебіста, який, правду кажучи, прийшов на зону, тільки щоб облагодити якісь «ліві махінації» з побічною продукцією зони перед відходом в іншу область. Ґебісти перестають жартувати й зезають. Ми на всякий випадок відразу виходимо з келії (раптом і сюди прилаштували «бланицю»!) і біля вогонетки з тирсою зважуємо, чи нема в них серйозних підозр? Вирішуємо все, включно з графіком Чорновола, з криївки прибрати: на випадок, як вони з'являться після розводу покрутити наші шруби.

Одночасно виникає нова можливість переправити графік Чорновола за «паркан»: один з старих, воєнних злочинців, що працювали в ідальні, запропонував свій «канал» на волю. Я складаю графік учетверо, склеюю його лицем усередину, так що він виглядає чистим аркушиком, потім заправляю його у привітальну почтівку... В останню мить починаю вагатися: раптом там у ідальні пастка оперативного відділу? З одного боку, робітник кухні — напевно «сука». Але статусникам, що боронили інтереси зеків, співчувала навіть «сучня», так що старий міг і щиро пропонувати, але... Береженого Бог береже. Ліпше дочекатися певного «канала», а не пороти гарячку з-за ґебістських жартів.

... Але ось і перевірений канал відкрився. Щоб запакувати тепер у нову «маску» графік Чорновола, його треба знову розклеїти. Цю операцію має проробити кочегар Ушаков: у кочегарці рури з парою. Але Герман не розрахував, що пара з заводської магістралі — не з носика чайника з окропом. Під ударом струму листок графіка розлетівся на шматки.

Пенсон усе таки відправив його: мистець відчував, що в цих спотворених шматочках стало менше числової інформації, але куди більше емоційної! Листок виглядав інвалідом зеківської війни, жертвою пропаґандної битви — скільки він перейшов криївок і

«масок», заки добився до друкарського верстату! Який ілюстра-
тивний матеріал до «Повісти про статус». Але людина, що одержала
посилку на кінці «канала», нічого не розібрала на спотворених від
пари шматочках листка з зошита, подумала, що в посилку поклали
просто «баляст» для повноти упакування і... спалила чорно-
волівський літопис статусної битви.

У рукописі Едуарда Кузнєцова, створеному на «спецу»,
(«Мордовський Маратон»), я прочитав, що стан безперервного
конфлікту з адміністрацією і безперервний ланцюг акцій протесту
— це особлива властивість «короткотермінових», а довготермі-
нові — «маратонці», просто не можуть собі дозволити на таку
розкіш, як безнастанна бійка з начальством — не ті в них строки.

Мені здається Кузнєцов, помиляється. наприклад, у мене було
всього лише чотири роки зони плюс два заслання, на мордовську
міру — мінімум, я дослівно трьох-чотирьох зеків зустрів там з
меншими строками. Тобто за своїм становищем я — типowo
короткотерміновий, а конфліктувати й голодувати не любив, як і
маратонці. Не зі слабости душевної, я ж не пропустив, здається,
жадної акції в зоні, сидів у ШІЗО 93 доби, і ларка шість разів був
позбавлений... Але не любив цих дій. Приставав до них тільки з
солідарности та ще, либонь, з професійного зацікавлення
літератора (подивитися, як це робиться).

Навпаки, Чорновіл стосовно термінів — нарочитий «мара-
тонець»: за трьома строками він набирає 15 з половиною років зони,
у тому числі шість з половиною літ найтяжчої — кримінальної зони
та три роки якутського заслання, про яке він писав мені: «Умови такі,
що подумую — чи не попроситися назад до Зіненка, у нього легше». І
все ж усі три строки він безнастанно протестував. Мені іноді
здавалося, що тільки в голодівці цей безсумнівний маратонець
почував себе в нормальному стані. Ходити на таборову працю,
виконувати накази начальства й весь цей ідіотський «режим» для
нього таке принизливе, що голодувати — легший і морально
природніший стан життя.

Це закладене в душевній структурі особистости і не залежить
від величини строку. Видно, Е. Кузнєцов і люди його психічного
складу, занурені в світ своїх образів і власну душу, менше
звертають уваги на адміністрацію та її «перевиховні зусилля». Зате
люди безпосередньої активної дії, спрямованої назовні себе, не
можуть витримувати важкі тягарі «режиму» на своїй гордій шиї.

Часто протести В'ячеслава виявлялися марною тратою
здоров'я, але іноді він здобувався на успіх: наприклад, після якоїсь
акції (це ще без мене) виміг у таборового лікаря розпорядження

выводити карцерників перед їжею до умивальні — мити руки. Дрібниця? Я сидів у ШІЗО і до чорноволівської перемоги, і після неї, повірте мені, це величезна полегша для цивілізованої людини в карцері, коли вона може сидіти там з вимитими руками (до чорноволівської акції зекові дозволяли помити руки раз на добу — після «оправки»).

... Травень 1977 року. На черговий, чи то третій, чи то четвертий, карцерний строк ведуть статусника в ШІЗО, чудового єреванського студента Разміка Маркосяна. У нього виразка шлунка, а треба попередити читача, що з хворобами шлунково-кишкового тракту сидіти в карцері неможливо. До туалети водять раз на добу, ранком, і прочищати кишки належить у хвилини, визначені наказом МВД СРСР ч. 20. Здорові шлунки підпорядковуються МВД, але хворі обридливо порушують волю міністра Щолокова, і важко доводиться неслухняним.

Разміка уже двічі непритомного виносили з ШІЗО до медчастини і там клізмами вичищували шлунок. Адміністрація торгувалася: «Намовте його зійти зі статусу, бож помре, і смерть його буде на вашому сумлінні». Ми, можливо, й пробували, але хіба хтонебудь з нас міг комунєбудь скомандувати? Начальство просто не розуміло відносин у нашому суспільстві!

З вікна ПКТ Чорновіл зауважив (воно виходило якраз на фіртку, що вела в сектор таборової тюрми), що Разміка ведуть знову: сподіваються безнастанними ударами по хворому шлунку вивести з статусної лави бодай одного бійця.

Поки Маркосяна обшукують на варті, В'ячеслав кричить на весь коридор:

— Хлопці, я припиняю одноденні голодівки! Лягаю на безтермінову з вимогою звільнити Разміка. Вибачайте, що залишаю вас, але в мене з ним особливі відносини дружби — ще з трійки. Залишити його я не можу... Начальнику, дай паперу, я хочу подати заяву!

Не витримав я, ревнув на нього, як на пацана:

— Ану припини!

— Не можу чекати, хлопці! — Чорновіл майже в гістерії, нічого не чує. — З його виразкою помре...

— Не один ти шляхетний! — кричу. — Тільки тобі, чи що, Разміка шкода, а ми — сволота? Зупинися, кажу. Обміркувати треба.

Справа в тому, що виникла думка, як ефективніше використати ситуацію. Але, на щастя, не тільки я тут мудрий, і не наймудріший...

До карцеру разом з Маркосяном заводять Бабура Шакірова (він теж з «перезміни»), і той ще з коридору кричить:

— Чорноволе, будеш за Разміка голодувати?

— Так.

— Владімір Ніколаєвич — Бабур називав Осіпова з пошаною —

на ім'я й по батькові, — просив переказати: без нього акції не починати. Є якась ідея.

Скоро з «перезміни» привели й Осіпова. Перекинулися з ним думками. Усе збіглося — до коми.

Говорили, зрозуміло, натяками, тому тут викладу ідею акції докладно, не так, як ми сигналізували один одному, використовуючи всі засоби, включно з англійською мовою (цілковито зашифрований код для всіх, крім таборового опера й капітана Мартинова).

Первісно статусова акція була сформульована як дія чисто політична, як протест проти каральної політики влади, а не таборової адміністрації. Тобто ми нічого не вимагали для себе, для всіх нас — лише прав для політзеків СРСР. Акція мала резонанс завдяки окремій заяві А. Д. Сахарова в Москві (ми просили його з зони, й А. Д. зробив усе, що було в його можливостях, щоб підтримати нас). Світовий розголос про страйк у Мордовії ніяк не позначився на становищі таборового начальства: ясно, що не в його владі було попередити чи знешкодити дію, що мала загальнополітичний характер. Але акція з Маркосяном була задумана по-іншому. Насувався черговий «день червоного календаря» — день проголошення Проєкту нової конституції СРСР. Тут ми й намислили почати масову безтермінову голодівку мордовських політзеків, при чому жадати не змін у законодавстві, а госпіталізації Маркосяна. А він за останні тижні уже двічі був на лікуванні в медчастині, це зафіксоване в його медичній картці, і я уявляв собі приблизно зміст розмови майора Пікуліна на «килімі» в начальника управління МВД.

— Західні голоси передавали, що в тебе голодівка з нагоди нашої конституції. Чо-ому не попередив порушення?! Як у вас працює оперативна частина?

— Не можна наперед дізнатися. несподівано надумали...

— Чо-ому?

— Одного антирадянщика-армяшку до лікарні вимагають відпровадити

— Лікар оглядав?

— Так точно.

— Хворий?

— Щось є. Та в нього це хронічне, завжди було...

— Так якого ж х.. допомагаєш ворогові ганьбити нашу систему?

Його спрямувати до лікарні, з іншими з'ясувати. Вчити вас!

Звичайно усе це виникало в уяві — жадного слова вголос не було сказано, щоб у Пікуліна не було вагомого аргументу проти нас («опер доповів: вони готуються нас шантажувати»), але Чорновіл, щойно йому назвали дату акції та її спрямування, миттю збагнув усе — гнучкий був, вроджений майстер політичної сутички!

Від природи в Чорновола той самий «тарасів комплекс», що й у Стуса — самовіддана, нерозважна сміливість. Але психологічно від

Стуса він відрізнявся от чим: миттю схоплював, без розжовування і вдовбування, кожне розумне рішення й умів (якщо не встиг ще оголосити вголос!) на лету міняти перед тим рішення. Висловлюючися мовою шахів, він любив тільки романтичний бік гри в політику, але від природи мав здібність й обраховувати варіанти і вмів опанувати свою творчу фантазію, якщо цього вимагали спортивні інтереси команди, в якій він грав.

— Хлопці, я висловлюю вам свої вибачення... Я нікого не хотів образити своєю особистою акцією... Вступаю в дрейф за загальним рішенням.

... І наступного дня все ШІЗО-ПКТ лягло в голодовий дрейф. Я зробив додаткову принаду для Пікуліна: щоб підкреслити єдину причину голодівки, написав заяву: «З уваги на переведення Маркосяна до шпиталю припиняю голодівку» — і показав її наглядачеві:

— Щойно Маркосяна заберуть до амбуляторії, віддам тобі в руки.

Такої неймовірної реакції начальства я не пам'ятаю жадного разу за чотири роки! Не встигли проголодувати й півдня...

— Віддавайте заяву, — сказав у кормушку наглядач.

— Маркосян ще в ШІЗО...

— Уже переодягають до лікарні...

Так ми рятували Маркосяна, Чорновологого друга.

... Кілька слів про його дальшу долю. Він закінчив заслання майже одночасно з Чорноволом (у Казахстані) і майже одночасно з ним там таки, на засланні, його схопили на новий строк. Лише що Чорновіл «замахнувся на згвалтування», а Маркосян, виявляється «намагався втікати» (за місяць до кінця строку). На суді він пояснював, що в міліції йому дозволили виїхати з кишлака до обласного центру полікувати виразку, до лікаря. «А письмовий дозвіл є?» — «Нема, бож це розпорядження начальника. Я не мушу вимагати від нього письмових розпоряджень, це він, як вважає за потрібне, мені їх дає...»

Вирок — три роки загального режиму. А Чорноволові дали п'ять...

Пригадуються деякі фрагментарні розмови з Чорноволом у карцері.

— Ти, Мишо, бачив у Ермітажі наше золото?

Я не відразу зрозумів, що «наше золото» — прикраси з Чортomlaка, Куль-Оби й інших скитських могил. Чому — «наше»? — «Ми — нащадки скитів».

Признаюся, я люблю старий добрячий несторівський літопис, який зовсім виразно розповідає, що слов'яни прийшли на Дніпро з Дунаю, і не бачу якихось причин вважати літописця вигадником, поки мені не показали щось більш виразно переконливе, ніж здогади і припущення (наслідки обміру черепів, здійснені, як не помиляюся, Алексєєвою, на які так любили посилатися українці в зоні, здавалися мені куди менше переконливими, ніж просте сказаніє «откуда пошла есть Руськая земля»). Але звичайно переконати я нікого не міг: з вірою годі сперечатися.

— Скити, вони теж прийшли на Причорномор'я. Ну, прийшли туди раніше слов'ян, витіснені сарматами, але...

— Це тільки в Геродота сказано: «Скити вийшли з Азії», — обізвався Чорновіл. — Крім цієї фрази, інших доказів неукраїнського походження скитів немає.

— Як же немає? В останньому числі «Вокруг света» велика стаття про розкопи в Туві, на північ від Монголії, — там тисячі скитських могил, розкопані не тільки золоті речі, як на Україні, а збереглися на пісках пустелі навіть дерев'яні вироби: фігурки тварин

— Так, це наш, «звіриний стиль». Але в Азії жили не скити, а їх родичі саки, а скити — автохтонні мешканці Причорномор'я.

— Ну, саки — так саки...

Якось В'ячеслав розповів мені, що охрестився: його духовником став отець Романюк (під ту пору Романюк сидів на «спецу»).

— Звичайно, справжньої віри в мене ще немає, — признався чесно. — Покищо це більше дотик до національної традиції, до святині наших дідів. Ну, і гарно, врочисто, духовно чисто і чесно в церкві в отця Романюка. Запам'ятався день у нього...

Я тоді подумав: лицар ти, а не прихожанин біля вівтаря. Земний, войовничий — тутешній...

З заслання він писав мені листи. Моторошне йому влаштували заслання. «Приїздив гість із Москви, подивився, як я живу. За його перебування температура не спадала нижче — 45, а частіше бувало — 52». Багато цікавого писав тоді про себе, про Якутію й якутів, про національні відносини, про конфлікти з гебістами, про українські справи. Але все це відводить мене від сюжету, заданого книжці від початку: писати лише про те, що бачив чи чув сам.

Запам'яталися його претенсії до москвинів, мовляв, мало цікавляться українськими справами: В'ячеслав підозрівав у цьому якийсь національно злий намір. «Про Овсієнка всі знали докладно — чому так мало писали?» «Про Лук'яненка телефонував Сахарову

— однак мало». Там, з СРСР, вихід до великої преси Заходу здається куди легшим, ніж він виглядає, коли придивишся зблизка.

На листах Чорновола з заслання я зупинився, власне, тому, що в останньому з них, одержаному дослівно напередодні мого виїзду до Ізраїлю, здається, у лютому 1980 року, він писав: «Була в мене тут Алена. Пішли ми з нею в гості, у дорозі передумали, повернулися, а в нас дома гебісти ринуться в речах, а після їх відходу я підслухачку знайшов. Це справило на Алену таке сильне враження, що вона нарешті захотіла виїхати з СРСР»...

Але виїхати їм не дозволили. Повідомлення у «Вестях из СССР»: Чорноволові дали третій строк: «замах на згвалтування».

Але чому саме Чорновола вони запроєктували на «згвалтування», а не, скажімо, за хуліганство, як Овсієнка, не за наркотики, як Азадовського, та чи мало підхожих статей можуть дібрати в оперативному відділі!

Скільки я знаю ГБ, тут відіграли ролю записи в його «досьє».

Ще в камері він з огидою говорив «про цих мерзотників, які розбили мені сім'ю, а потім мене ж ославили розпусником».

— Коли взяли за першим заходом, відсидів недовго — лише півтора року. Забули, видно, виключити 190-1 з амністії, стаття була ще нова, вони не звикли, пропустили... У загальному переполовинили строк за амністією 67 року. Але моя перша дружина не дочекалася... Добрий друг, переконання в неї національні, допомагала тоді мені у всьому, а от дочекатися з зони — не змогла. Довелося рвати сім'ю по-живому... А тепер ці гади, що розбили сім'ю, ширять про мене всяку гидоту!

— Потім зустрів Алену. Вона була одружена, і перший чоловік просив: стоїмо в черзі на квартиру, почекай з розводом — інакше знімуть з черги. Пошкодувала чоловіка, і дійсно — помешкання він одержав, але ти знаєш, які у нас черги на помешкання: роки пройшли, поки до нього дійшло, а мене вже взяли за другим заходом. Під слідством я міг домогтися реєстрації шлюбу, вони від мене залежали, але ловко обдурили: «Пощо вам, В'ячеславе Максимовичу, тюремний штамп у паспорті, прибудете в зону й зареєструєте, як належить». Я ще за першого строку знав, що реєстрація в зонах дозволена, а як прибув на 17а, Зіненко оголосив: з 69 року новий наказ МВД: реєстрація шлюбів у зонах забороняється. Побачень з Аленою не дають...

(Мені пригадалося: у відповіді на чийсь закид на сімнадцятій Зіненко пихато зауважив: «Ми не зобов'язані давати йому побачення з коханкою».)

— ...Одне побачення пощастило вирвати. У Львові, на профілактиці. За кордоном у газетах зчинили галас, так вони впустили Алену на годину до кабінету, вона продуктів принесла,

годує мене, начальник тюрми тут таки сидить: ну, мені незручно, як це, ми їмо, а чоловік поруч дивиться, я припрошую: «Сідайте з нами». Він сів, а потім у Відні, у комуністичній «Фольксштіме» помістили фотографію: «Всупереч чуткам, ніби Чорноволові не дають побачення з дружиною, такі побачення він має. На світлині — Чорновіл з дружиною і начальник тюрми мирно обідають»...

Шість років Атена чекала, коли її чоловік вирветься з-за дроту в Якутію, щоб побачити його... З Чаппанди в Якутії прийшов до мене в Казахстан лист: «Нарешті, пощастило зареєструвати наш шлюб. Поставили штамп просто на посвідчення заслання».

Вони довго чекали: чи не залишить вона чоловіка, тому й побачень не давали, використовували й витонченіші засоби. Наприклад, тричі не допускали до інституту її дочку від першого шлюбу:

— ... а потім, мабуть, утомилися. Викликав Атену гебіст і повідомив: є ухвала — ваша донька може вчитися. Але не на Україні і не в Москві. «А в Ленінграді?» — «На Ленінград обмеження не поширюється». Поїхала до Ленінграду і вступила на театрознавчий, в Інститут театру.

Коли я пригадав ці розповіді Чорновола, уявив собі, як накопичувалися в його «досьє» матеріали про «коханку», про «розпусника, який розбив сім'ю», і як керівництво, вивчивши «досьє», мудро вирішує: оформити його гвалтівником.

Жіночим чуттям передбачала біду Атена. «Вона мені пише, — це рядки з його останнього листа до мене, — стережися, не ходи увечорі сам. А то трапиться, як з Миколою Горбалем: підійде у темному куті гебістська хвойда, рвоне на собі блюзочку, закричить: „Гвалтують!“ — й оформлять строк. Я відповів, щоб не боялася: навіть такі ідіоти, як Федорчук чи Головченко (відповідно керівники українського ГБ МВД) утямлять, що гвалтувати при п'ятдесятьох ступенях морозу неможливо: усе відмерзне...»

Але «ідіоти», які, звичайно, перлюстрували наше листування, образилися і вирішили довести, що — все можуть; а можливо, просто скористувалися поправкою Чорновола до їх проекту, коли затверджувався плян операції. Його послали у відрядження і заманили в готель до землячки, українки. Хіба міг Чорновіл не піти на випадкову зустріч в Якутії з дівчиною з Києва? Хіба міг прогавити таку нагоду вийти на зв'язок з Україною, відіслати листа без цензури, а то й рукопис чи бодай живе слово від себе — до своїх?

На тому й упіймали...

Ех, козаче!

Переклад з рос.

ПОДВІЙНА МОРАЛЬ ЧИ РОЗДВОЄННЯ СВІДОМОСТІ?

Богдан Осадчук

Мадрівникові по світу Бонн нагадує Вашингтон: в обох цих столицях тон надає бюрократія. Пригадується мені, як ми з покійним колегою з Лондону Рубелем на початку встановлення нової німецької державности пізньої ночі поверталися з парламенту до готелю «Штерн», що на центральній площі. Ішлося тоді про озброєння Західньої Німеччини. Дебати, в які що кілька годин встрявав з холодною розважністю й спокійним голосом старий Аденауер, тривали майже до ранку. Розбуджений порт'є проклинав пізніх гостей і неспокій у новоспеченій столиці: «Відколи тут відкрили це збіговище горланів — немає спокою в готелі».

З того часу багато змінилося. З тимчасовости витворилася буденність, а з буденности, хай і не довготривала, а все ж таки традиція. Розпухли квартали міністерств і відомств, набубнявіли хмаросяги службовцями й секретарками. Як у Вашингтоні тисячі бюрократів по полудні розлучаються з актами, комп'ютерами машинами до писання та потоками розпливаються по навколишніх оселях, містечках і селах, так і в Бонні під вечір валки авт вивозять бюрократів до підміських місцевостей обабіч Райну. Увечорі столиця майже завмирає. Культурне й мистецьке життя таке саме кволе, як і над Потомаком. Якби не студенти й туристи, було б ще нудніше.

Колись це було прегарне місто, — згадує один знайомий старий. — Верховодили в ньому ґарнізонні офіцери, студенти, аристократи й католицькі прелати. Серед аристократів найпомітнішою постаттю була кузина німецького цесаря, красуня Вікторія. Надійшла велика війна, потім революція, а за нею одного дня з'явився в Бонні російський матрос на прізвище Зубков. Ходила чутка (чи він сам це розповідав), що був цей матрос одним з недобитків, які врятувалися від кривавої розправи Троцького у Кронштадті. Княгиня закохалася в цього морякові, і закінчилося це скандалом, який роками живив емоції аристократів і звичайних обивателів над Райном. Уже й матрос Зубков десь змився з Бонну і зник чи то в Югославії, чи на Близькому Сході, померла з туги за ним новітня Л'юрелай з династії Гогенцоллернів, а в народі все ще розповідали дедалі неймовірніші вигадки про мезальянс у Бонні.

Сьогоднішня столиця Федеративної Республіки Німеччини має

інші скандали. Тепер уже не видно екстравагантних аристократок, а намість пореволюційних моряків плавають в атмосфері суворої конспірації кавалери з-під стягу КГБ. Назверх вони не причетні до кола радянських вельмож, що резидують на величезному ареалі узгір'я Вікторія у Бад Годесберзі, що тепер приєднаний до Бонну. Своєю присутністю вони дратують ветерана українського лібералізму й парламентаризму Любомира Макарушку, який по заслуженій праці на користь утікачів у міжнародних та німецьких допомогових установах, осів саме на високому горбку над Райном ще задовго перед тим, заки радянським дипломатам захотілося теж потягнутися вгору. Це сталося за повпреда Фаліна, речника якнайтіснішої російсько-німецької співпраці. Катерина II, Бісмарк, пакт Сталіна з Гітлером — це уосіблення етапів, слідами яких Фалін та його однодумці в Москві хотіли піти і вже частинно тими стежками мандрують.

Але повернімося до теми «кронік скандалез». Отож, кавалери таємної професії вже десятки літ оперують у німецькій столиці на найвищих обертах. І вони вже не якісь там Зубкови, а просто Маєри, Шульце, Мюллери... Надсилає їх східньонімецька філія московської централі. Це добірні хлопці-розвідники. Пристойні, елегантні, з добрими бюргерськими манерами. Документи в них досконалі, не конче фальшовані, навіть у більшості оригінальні. Просто куплені за гроші. Що ж, урядовці й чиновники з поліції не святі, їм хочеться добре жити, а про ідеологічні та інші різниці вже давно забуто. Як казали отці західньонімецької ост-політік та розрядки? «Через наближення до відпруження».

Кавалери, яких недавно нараховувано до двадцять шістьох тисяч (не в самому Бонні, а й в усій республіці), найчастіше шукають зближення з секретарками. Це зрозуміле. У бюрократичних муравлищах-хмаросягах Бонну працює понад десять тисяч неодружених дам, віком десь від вісімнадцятих до сорока років. Вони й є головними об'єктами концентрованого наступу східньонімецьких амантів з таємної служби. Майже всі досі викриті шпигунські афери мають точнісінько той самий сценарій. Панна Шульце чи Маєр одного дня усвідомлює, що не може далі витримувати самотности в чотирьох стінах свого помешкання. Хандра й туга гонять їх по каварнях та дискотеках. Аж врешті з'являється вимріяний кавалер і вносить у бюрократичну сірість промінь сонця, розуміється, у сполученні з сексом. Усе дальше легко можна собі уявити.

Боротися з цим явищем у поділеній країні важкувато. По той бік при суворих поліційних перевірках, контролях, донощицтві, обшуках — виловити західньонімецького шпигуна досить легко. Їх на Сході відносно скоро й виловлюють. У ліберальній, широко децентралізованій і розрахованій на зручне життя без клопотів з

будь-якими контролями та на здобування маєтностей і споживання сучасних дібр Західній Німеччині упіймати таку пташку — зовсім інша справа. Справа тим складніша, що, згідно з західньонімецькою конституцією, кожний німець чи то зі Східньої Німеччини, чи з казахстанського заслання, з Польщі чи Румунії — має невід'ємне право на громадянство Федеративної Республіки. Ясно, що це широка фіртка для згаданих кавалерів темної професії.

Трапляються в Бонні й скандали більших вимірів. Мій колега Барнінг написав на ці теми книжку, яка багато місяців була найпершим бестселером. Маю на увазі аферу Гійома, що спричинила димісію Віллі Брандта, який був під ту пору канцлером. Гійом належав до вищого рангу розвідників. Інтелігенцію, як видно з прізвища, він одідичив від своїх французьких предків-гугенотів, які, втікаючи від погрому, влаштованого французькими католиками після відкриття Нантського едикту, знайшли собі притулок у Пруссії, відтоді тут асимілювалися й дали новій батьківщині багато славних людей. Гійом вирішив стати... славним агентом. Вишкіл одержав він у Москві й Східньому Берліні. А доручення дістав: починати кар'єру в Соціал-демократичній партії, просуваючися знизу аж до оточення канцлера Брандта. За три роки це завдання було виконане: шпигун став секретарем і найближчим дорадником канцлера. Саме тоді в Москві й Варшаві тривали переговори про підписання договорів 1970 року. Поляки про Гійома не знали нічого, зате Москва знала все, що діялося на лінії Бонн-Варшава, і, очевидно, також настрої в Бонні за кожної фази підготовки до підписання радянсько-німецької угоди. Це улегшило міністрові Громику тактику ведення переговорів, бо він весь час знав, що думає його контрагент та які аргументи він висуватиме в дальших розмовах. Це тривало, аж поки одного дня з'явився над Райном перекинчик — колега шпигуна зі східньоберлінської централі. Він подав лише приблизні інформації, бо ж докладніше про Гійома не знав у такій складній справі. Але відтоді почалися пильні спостереження. Кінчилося тим, що агент ускочив у наставлену пастку контррозвідки. Вибухнув державний скандал. Найвищий авторитет і суворий суддя у керівництві Соціал-демократичної партії, голова парламентської фракції Герберт Венер, примусив Брандта негайно зректися канцлерства. І під тиском тієї ж таки «сірої еміненції» Соціал-демократичної партії Венера наступником Брандта став колишній міністер оборони й експерт у питаннях економіки Гельмут Шмідт.

Між лінією Брандта й концепцією Шмідта завжди існували розбіжності. Стисло можна б сказати, що перший був речником лівого, а другий — правого крила партії. Ще з іншого боку: Брандт більше зорієнтований ідеологічно, а Шмідт прагматично. Наслідком цього виникали протилежні наставлення щодо поточно

актуальних державних справ. Якщо Брандт обіцяв фантастичні реформи своїм землякам і народам «третього світу», не зважаючи на фінансові можливості реалізації його проєктів, новий канцлер ставився до тих проєктів досить скептично. Але Шмідт не міг цілковито відкидати утопійні ідеї свого попередника, бо Брандт був головою Соціал-демократичної партії. Вистачило лише перших кроків у напрямі реалізації реалістичних заходів проти заборгованості держави, загрози безробіття й астрономічно роздутих субсидій для дефіцитних відомств та проєктів, щоб дійшло до внутрішніх конфліктів поміж правим і лівим крилами партії. Одні тягнули далі до бюрократичного втручання держави в економіку з метою її стабілізації, інші, навпаки, пропонували обмеження державних впливів на користь приватної ініціативи. На цьому тлі постав конфлікт з ліберальним партнером соціал-демократів в уряді, з ФДП.

Суперечки навколо суспільно-економічних проблем збіглися з захитанням зовнішньополітичної стабільності. Сьогоднішня Федеративна Німеччина — вже не колишній сателіт і разом вірний друг США. Ті часи з доби Аденауера, Айзенгауера й Даллеса — це, за висловом італійців, «темні пассати». Або, як звучала назва популярного американського фільму, — «пішли за вітром». На це склалося багато причин. Одна з головних, мабуть, та, що Німеччина від часів Реформації, від якої оце тепер минає півтисячоліття, ніколи повною не належала до Заходу. Релігійний конфлікт у бігу століть позначився політичними наслідками. Також геополітичне становище Німеччини посередині континенту мало своєрідні наслідки у політичній культурі та зовнішньополітичній орієнтації. Затяжне тривання фєвдалізму витворило особливий тип поневолення одиниці державною бюрократією. Відкриті й плінні географічні кордони теж сприяли тому, що Німеччина у своїх різних державних формах за новіших часів заходила в конфлікти з ближчими чи дальшими сусідами, такими, як Франція, Англія чи Сполучені Штати, в яких панувала свобода. Другою стороною цього явища було логічне прагнення керівних державних кіл Німеччини шукати приятні й підтримки від подібно антиліберально наставлених партнерів. Найбільш природним альянтом цього гатунку була, очевидно, Росія.

Про те, як за минулих часів взаємно перепліталися німецьке русофільство з російським германофільством, написано гори книжок і розвідок. Але не буду обтяжувати читача фактами давньої дати, вистачить нових. Вони так само неприємні, а може, після того, що поодиночі й спільно довершили Сталін і Гітлер, так само загрозливі трагічними наслідками в майбутньому. Хочеться тут пригадати бодай одне, мало відоме: реакцію Москви на встановлення нацистської диктатури Гітлера. Тодішній новоприз-

начений посол Німеччини в Москві Рудольф Надольний звернувся з питанням до наркома закордонних справ Літвінова: яка думка радянського уряду про режим Гітлера. «Якнайпозитивніша, — відповів нарком. — Ми вже кілька літ маємо щирю співпрацю з фашистським режимом Муссоліні, отже, й деякий досвід на тому полі, то чому ж ми не могли б тісно співпрацювати також з німецьким фашизмом». «Ну, а Ваше ставлення до німецьких комуністів?» — поцікавився посол. «А комуністи... ми їм лише співчуваємо», — відповів сталінський нарком. Але тоді Гітлер ще не прийняв оферти від нібито червоної, а в дійсності вже напівчорносотенної Москви. Почекав до 1939 року і тоді одержав від союзника зелене світло для розв'язання другої світової війни.

Під цю пору по всій Німеччині відбуваються конференції з приводу п'ятдесятиліття приходу Гітлера до влади. На них часто лунають закиди Заходові, що він підтримав нацистську систему в Німеччині, а недостатньо рішуче став по боці антифашистської опозиції. Та часто ті самі люди, кидаючи докори на адресу французів, англійців й американців, одночасно б'ють на сполох, що, мовляв, Америка, Англія й Франція своєю антирадянською політикою загрожують мирові і загрожують небезпекою конфлікту з Москвою коштом національних інтересів німецького народу. Подвійна мораль чи роздвоєння свідомості? Так чи інакше, одне ясне: у Федеративній Німеччині лавиною наростає однобічний пацифізм. Джерелом його є страх перед зударом нуклеарних потуг. Москві вдалося створити у цьому районі континенту психозу, яка паралізує інстинкт самооборони і веде спершу до духовної, а згодом і матеріальної капітуляції.

«Москва грає на нашому фортепіані, — меланхолійно стверджує один з тих нечисленних німецьких журналістів, які знають, про що тепер ідеться, Вольфганг Вагнер з Ганноверу, — але в Москві немає жадного фортепіяна, на якому ми могли б там грати». Так само бачить ситуацію більшість нового уряду в Бонні, що по тринадцятьох роках змінив дотеперішній уклад урядової коаліції. Теперішній канцлер Гельмут Коль — льояльний союзник Заходу. Але інакша справа з опозицією, яка ще недавно була при владі. Її політики протягом останніх років практикували зближення з СРСР, в якій політиці розумілися принципові йому поступки. Це передусім Брандт та його головний експерт й архітект «Ост-політик» Егон Бар. Це загрожує ідеологічним роззброєнням німецької нації. Дійшло до парадоксальної ситуації, коли в поділеній країні проблеми таких основних вартостей, як свобода і права людини відійшли на задній плян. Політика попереднього президента США Картера та його дорадника Бжезінського мала найбільше ворогів у німецьких урядових колах. Це виразно стверджує в своїх спогадах сам Картер. З того часу датується течія антиамериканізму, яка за президента

Рейгена набрала ще більшого розмаху. За нею криється новий німецький націоналізм, цим разом народжуваний не правими, а лівими батьками. Його обличчя, структура й програма ще не досить викристалізовані, щоб про нього можна було говорити докладніше. Покищо це початок нових історичних процесів. Саме тепер німці увійшли в смугу історичних ювілеїв: почалося з Гете, потім прийшла Пруссія, а тепер ще потік роковин: Гітлер, Маркс, Лютер. У кожній даті зафіксовані політичні землетруси, що тричі стрясали не тільки наш континент. Така хвиля історичних згадок не проходить без сліду. Кому вона принесе більше користей: атлантийцям, континенталістам, пацифістам, неутралістам, націоналістам?

ПОСТСКРИПТУМ ДО ДИСКУСІЇ ПРО ЄДНІСТЬ І РОЗ'ЄДНАННЯ

Роман Ільницький

«Перша рунда» моєї дискусії з Богданом Цимбалістим не дала повної розв'язки порушених у ній проблем, і тому для добра самої теми і з поваги до читача вважаю потрібним доповнити її додатковими аргументами та міркуваннями. Заохочують мене до цього й певні дискусійні думки, висловлені Цимбалістим у його другій статті «Чи лише брак провідної верстви?», яка була написана порядком відповіді на мою критику його есею «Тавро бездержавности». Відкидаючи мої погляди на значення в політичному житті єдності та роз'єднання, мій шановний опонент звернувся до мене з такими питаннями:

«Що було причиною такого сумного явища, що в кожний вирішальний історичний момент наша національна провідна верства не була об'єднана і не «тягнула в один гуж»? Чому консервативні і ліводемократичні сили не могли об'єднатися задля побудови української держави 1917-20 років? Чому ОУН, яка мала очолити змагання за відновлення нашої державности, розкололася саме тоді, коли з'явилася надія, що настали слушний час і нагода? Чому досі наші політичні партії (на еміграції) не можуть у жадному питанні діяти разом, хоч Україна перебуває в смертельній загрозі?»

Немає сумніву, що, ставлячи ці питання, Цимбалістий мав на думці довести на прикладах з новішої української історії, що головною причиною невдач наших державних змагань була відсутність у критичні моменти єдності дії українських політичних партій. Як в есеї «Тавро бездержавности», так і в статті «Чи лише брак провідної верстви?» Цимбалістий наполегливо й послідовно доводить, що єдність є абсолютною цінністю політичного життя нації незалежно від часу й обставин, за яких події відбуваються.

Читач, який мав нагоду ознайомитися з моєю статтею «Про єдність і роз'єднання», вже знає, якими є мої погляди в цих питаннях, і тому тут, у цьому полемічному виступі, я продовжую тим свою аргументацію в тому самому напрямі, на базі конкретних історичних прикладів, запропонованих Цимбалістим.

Звернуся насамперед до політичного становища на Україні 1918 року, бо якраз тоді найгостріше зіткнулися між собою ті дві політичні течії, які Цимбалістий назвав консервативною та ліводемократичною (перед 1918 роком і після нього українські консервативні партії не відігравали майже ніякої ролі). Як відомо, у квітні 1918 року німецькі війська, які перебували на Україні як союзники, розігнали український парламент, а декого з його членів заарештували. Слідом за тим Павла Скоропадського проголошено гетьманом України. До його уряду ввійшли українські та російські консервагори, серед яких були самостійники, федералісти та великодержавники. Здебільшого то були політики з поважним досвідом в державних справах і в цьому перевищували діячів з ліводемократичного табору. Але, на жаль і на шкоду Україні, вони не йшли в згоді з духом своєї доби, не віддзеркалювали політичної волі й не враховували соціальних прагнень українського народу, зокрема селянства й робітництва. І через це народ не підтримав їх. Він не вважав їх своєю владою, ставився до них стримано, а то й вороже. Пригадаю, що в усіх виборах, які відбувалися на Україні після краху царського режиму, праві українські (і російські) партії збирали за своїми списками не більше 4-5% голосів, тоді як лише одна партія українських соціалістів-революціонерів діставала підтримку від 70-75% виборців. Уряд Скоропадського спирався на незначну меншість народу України: поміщиків, багатих селян, частину ліберально настроєної інтелігенції та багатого міщанства неукраїнського походження.

А тим часом, як відомо, 1917-20 роки були часом масових всенародних рухів і соціальних струсів. Це вдруге після революції 1905-07 років на просторах колишньої царської Росії, в тому числі й на Україні, до голосу прийшли найнижчі суспільні верстви. Це була їхня доба. Після довгих століть соціального визиску й національного поневолення вони вимагали для себе прав та участі в державному управлінні. Вони прагнули ліквідації великої земельної власності, її розподілу між малоземельними та безземельними, підвищення платні робітникам і їхньої участі в керівництві підприємствами тощо. Лідерами цього могутнього всенародного руху були соціалістичні партії, а між ними особливо активними виявилися більшовики. У листопаді 1917 року Ленін захопив владу в Росії та намагався поширити її на Україну, Прибалтику та інші частини царської Росії, а також на Центральну й Західну Європу.

Не варто приховувати того, що його гасла виявилися привабливими для українських народних мас, та й й не тільки для них. Вони поширювалися в Угорщині, Німеччині та й в інших

країнах. Більшовізм відразу став проблемою загальноєвропейських розмірів. І тому не треба дивуватися, що український пролетаріят і незаможне селянство (вони становили більшість нашої нації), попавши під владу консервативних кіл, очолених Скоропадським, звернули свій погляд на північ, до Леніна, до країни, де ділили поміщицькі землі й де владу захопили «Ради робітничих і селянських депутатів» (не забуваймо, що тоді ще ніхто не знав, чим закінчиться більшовицький обман). Таким чином демагогія Леніна відразу стала серйозною небезпекою для українського визвольного руху. Нові володарі Росії намагалися скомпромітувати його як антинародну, реакційну силу, ворожу інтересам селянства й робітництва. Вже за Української Центральної Ради (на переломі 1917-18 років) українські вояки, селянська біднота та міський пролетаріят зустрічали більшовицькі війська як своїх союзників і проголошували свій неутралітет у війні з Росією.

Така була ситуація. А якою повинна була бути українська відповідь на неї? На мій погляд, перш за все треба було негайно провести радикальні соціальні реформи на Україні: поділити землі поміщиків і передати їх у власність тим, які її потребували: безземельним і малоземельним селянам. Подруге, провести посилену пропаганду проти пропонованих більшовиками колгоспів, яких селянин не хотів і проти яких був готовий боротися. Потрете, використати викликаний такими реформами ентузіазм мас і створити добре організоване українське військо та розмістити його на українсько-російському кордоні.

Звичайно, такої програми не можна було виконати у співпраці з урядом гетьмана. І не тільки тому, що він за своїм світоглядом не був готовий стати на такий шлях, але також і тому, що цього не дозволили б йому німці, від яких він залежав. Німеччина на той час потребувала українського хліба, бо без нього не могла продовжувати війну. А хліб могли дати великі латифундії, а не малі селянські господарства. На цьому відтинку інтереси Берліну та Києва не сходилися: Україна потребувала соціальних реформ, а Німеччині був вигідний статус кво. Компромісу бути не могло. Треба було відважитися піти на конфлікт. Ініціативу в цьому напрямі могли взяти на себе тільки ліводемократичні українські партії, а тому поділ і конфлікти в українському політичному світі були неминучі. Без цього справа українського самостійницького руху була б занепащена. Провід над українськими масами перебрали б більшовики зі всіма наслідками, які з того випливали б (більшовики були російськими імперіялістами).

Крім соціальних, були ще інші причини, які вносили істотну різницю в погляди українських політиків того часу. Насамперед — це була закордонна політика гетьмана. Він зв'язав долю України з Німеччиною та Австрією, підтримував їх у боротьбі з Антантою.

Правда, це була вимушена ситуація. Скоропадський, навіть якби хотів, не міг би вести іншої закордонної політики. Але це аж ніяк не означало, що й українські демократичні партії мали залежати від цієї вимушеної ситуації. Сідати на німецького воза, який приспішеним темпом котився в безодню, українським політикам не було ніякого сенсу. Адже вже на початку 1918 року (під час перевероту Скоропадського) було ясно, що переможцями в війні вийдуть Франція та Англія, не Німеччина та Австрія, вже хоча б тому, що в середині 1917 року їм на допомогу прийшли США зі своїми свіжими людськими й невичерпними економічними ресурсами.

Такі були причини, які підказували українським політичним партіям поділити ролі, стати по два боки барикади, творити два центри, орієнтуватися на два табори, провадити дві за своїм змістом різні та протилежні внутрішню й зовнішню політику. Інтереси України вимагали йти двома, не одним шляхом до перемоги, до мети. Єдність під антисоціальними гаслами в союзі з Німеччиною мусіла допровадити до катастрофи. Друга ж концепція, хоч і не запевняла перемоги, бодай подавала надії на неї. Такі були аргументи й причини, які пояснюють, чому Петлюра, Коновалець, Мазепа, Винниченко та багато інших видатних людей нашої революції того часу вирішили підняти повстання проти гетьмана.

Така є моя відповідь Цимбалістому на питання, чому не був (і не повинен був бути) створений єдиний сконсолідований фронт правих і лівих демократичних партій у час визвольних змагань після першої світової війни. Ця відповідь є прикладом і одночасно доказом на те, як небезпечно і нераціонально висувати концепцію єднання політичних партій як надрядну національну цілість, яка нібито стоїть поза кон'юнктуру, поза часом і простором, яка є немов би абсолютним добром у кожній тезі і яка вважається не тактикою, а принципом. Треба перестерігати нашу суспільність від глибоких ілюзій (які так масово і безкритично поширює українська еміграція), нібито єдність партій є найважливішим чинником і головною передумовою успіху в визвольній боротьбі народу. На жаль, шлях до волі є набагато важчий і складніший, ніж це собі уявляють ентузіясти «єдності».

Цимбалістий нагадує мені, які то мудрі були англійці, коли під час другої світової війни створили уряд, до якого ввійшли всі політичні партії. Дійсно, так було, і це був розумний крок. Але він був такий, бо в тому випадку і внутрішнє, і зовнішнє становище Англії створили ідеальні передумови для єднання. Обидві партії (консервативна і лейбористська) вели в той час однакову політику на внутрішньому й зовнішньому відтинках. Все промовляло за єдність, і нічого не було проти неї. Отже чому було не єднатися? Ніхто зі здоровим глуздом не виступатиме проти єднання, коли

воно виростає з об'єктивних умов життя. Ситуація Англії 1939-45 років, з одного боку, та зовнішнє й внутрішнє становище України в 1918 році — з другого, були цілком різні, тому різною була й мусіла бути реакція на них політичних партій тих двох народів.

«Чому політичні партії не діють разом?»

Це є друга проблема, яку Цимбалістий включив до дискусії в своїй репліці на мою критику його «Тавра бездержавности». Про один аспект цього питання я вже говорив у попередній статті.¹ У ній я на прикладах, взятих з життя, і за допомогою теоретичних аргументів наводив докази на те, що організаційне єднання політичних партій в одному центрі (екзильному уряді, політичній репрезентації тощо) в умовах еміграційного життя, позбавленого законів, влади та примусу, не має шансів зберегти себе. Скоріше чи пізніше такі структури розпадаються. Така доля зустріла екзильні центри всіх емігрантів, незалежно від того, чи мали вони, чи не мали державні традиції.²

Підсумовуючи досвід політичного життя емігрантів усіх народів у 19 і 20 століттях, можна з виправданням поставити та оборонити тезу, що екзильні уряди та подібні до них центри були й залишилися по нинішній день частіше чинниками роз'єднання й навіть хаотизації політичного життя, ніж його єднання та розбудови. Прикладом цього може служити також наш державний центр УНР в екзилі. За 35 років свого існування він був форумом найзатяжніших конфліктів між політичними партіями. Його історія — це не є історія праці, поважних дебатів, інтелектуальних та організаційних досягнень, розв'язки складних проблем. Це є історія роздорів, сецесій, моральної дискримінації, виключення (з членства УНРади) одних партій і розколювання інших. При тому (в порівнянні з іншими інституціями) він дав найменший внесок у розбудову українського життя взагалі, а в українську політику зокрема: кілька меморіялів, кілька звернень до української громадськості за кордоном і на Україні і... це все. Одна чи дві партії, які йшли власними шляхами, мають за собою значно поважніший дорібок, ніж державний центр в екзилі і всі його складові частини, разом узяті.

Цимбалістий закликає у своїй статті до єднання тому, що «Україна є в смертельній небезпеці». Це традиційна, подиктована безпорадністю українська реакція на всі небезпеки життя.

---

1. Див. «Сучасність», ч. 7-8, 1982.

2. Там таки.

Пригадую, що Ф. Шіллер десь у своїх творах повчав, що *der Starke ist am mächtigste allein*. Так і в нашому випадку треба насамперед подбати про силу кожної партії і громадської організації, а вже потім можна говорити про єдність (коли для неї існують передумови). На практиці це означає: поставити вищі вимоги до їхніх керівних органів і до членства; переглянути програми; зрев'юзувати або доповнити тактичні методи праці та боротьби; перевірити способи впливу на оточення: на власну громадськість, на уряди, парламенти, на міжнародні організації, на Організацію Об'єднаних Націй тощо. Хай кожна партія, кожна громадська організація підвищать якість своїх газет, журналів, книжок. Хай менше звертає уваги на своїх конкурентів, а з більшим критицизмом погляне на себе. Україна й світ не критикуватимуть і не знецінюватимуть нас за те, що в нас немає єдиного центру, але будуть звинувачувати в інертності, коли між нами не буде добре організованих і активних політичних партій з розумними й динамічними керівниками. З метою практичного порозуміння між ними нам потрібно (і навіть невідкладно) мати контактну комісію, але без широко розбудованих організаційних і репрезентаційних структур. І ще одне: не брак об'єднання в одному центрі морально дестабілізує наше суспільство (а часом і світову опінію), а низька культура (а то й безкультурність) взаємин серед українських провідних кіл. Найнеприємнішим відгомонам це відбивається на сторінках нашої преси. Зміна головних редакторів деяких газет (не лише партійних, а й непартійних), тобто їхня заміна людьми з особистою і політичною культурою, принесла б нашій справі більше користі, ніж будь-які заходи, включно з єдиним центром.

Роз'єднання стає трагедією в житті народів аж тоді, коли воно підточує або знищує центральну артерію життя, тобто головний національно-політичний ідеал (у нашому випадку — ідеал державної незалежності України), а не один політичний центр. Похід патріотів до однієї мети різними шляхами майже ніколи не творив (і по нинішній день не творить) більших труднощів у житті народів. Зате трагедією багатьох з них був упадок патріотизму, зник національної свідомості, невизначеність свого місця в історії — одним словом, народ хворіє тоді, коли в нього нема ще (або нема вже) ідейно-програмової єдності. Цимбалістий не згадує про неї, хоч вона куди важливіша від першої, організаційно-технічної.

Коли подивитись на нашу ситуацію з цього погляду, можна сміливо твердити, що українські політичні партії об'єднані нині так, як ще ніколи перед тим в історії. У цьому випадку я маю на увазі їхню державницьку настанову, самостійництво їхніх програм, абсолютну вірність ідеалові незалежної української держави. В усіх цих питаннях вони цілком солідарні. Між ними немає ані автономістів, ані федералістів, ані єдинонеділимців. І саме дякуючи цьому

спільному ідеалові, хоч і як вони сварилися б між собою, що б не писали і що б не робили, кінцевий продукт їхнього діяння завжди залишиться той самий — самостійна соборна українська держава. А це й є якраз та єдність, яка є головною силою кожної нації. Це єдність кінцевої мети, найвищого національного ідеалу.

А коли це так, я не можу погодитися з Цимбалістим у тому, що нібито «наші партії не можуть у жадному питанні діяти разом». Навпаки, вони завжди діють разом, навіть тоді, коли розгортають свою діяльність окремо, на власну руку. Наприклад, чи настільки важливе те, що, скажімо, ООН або американський уряд одержать один меморіал від об'єданого центру чи п'ять листів від п'ятьох партій? Важливе, щоб зміст був однаковий. А він у нас є. Важливе, що українські соціалісти та націоналісти, монархісти та республіканці, демократи й тоталітаристи — всі самостійники та державники. Це найбільша й найважливіша наша єдність.

Зосередившись на технічному аспекті політичного єднання, Цимбалістий пише, що «Ільницький відокремив себе від історичного ряду наших державних мужів, мислителів, публіцистів, духовних і політичних провідників, які впродовж сторіч — від повчань князів, скарги Мазепа і аж до наших днів — вважали, що брак єдності та згоди є трагедією нашої історії». Ні, я не відокремив себе від них, бо не про таку єдність думали вони, яку Цимбалістий пропонує, дискутуючи зі мною. Не про єдність політичних партій в одному центрі. Більшість з них думала якраз про ту іншу єдність, про єдність політичного ідеалу. Їх турбувало те, що наша еліта не мала виробленого погляду на місце України між Польщею й Московщиною. Самостійна держава? Автономна частина Речі Посполитої? Васаль Росії? Такі були питання й сумніви, які розділяли українських гетьманів, полковників і державних мужів. У них була розщиплена національна свідомість і поділена лояльність. Минали століття, а вони не знали, хто вони такі. І аж Хмельницький, а потім Мазепа, а ще пізніше Шевченко, Акт 22 січня 1918 року, боротьба УПА визначили напрям нашого національного життя. Замість сумнівів прийшла упевненість у собі. Народ знайшов свій ідеал і об'єднався в ньому. В цьому сенсі ми ще молода нація, хоч і з давнім і славним корінням. Пізно (чи пізніше) народитися в сім'ї народів — це не сором, як не сором бути молодшим у родині своїх батьків. Старші діти бувають гірші від молодших. Входити в життя треба з почуттям рівновартости.

Ось про які питання думав гетьман Мазепа, коли нарікав на своїх сучасників, що «не в один гуж всі тягнуть».

Дивує мене також, що Цимбалістий ставить знак рівності між моїми поглядами на єдність і поглядами Дмитра Донцова. Правду кажучи, не можу повірити, щоб мій опонент не зміг зрозуміти, в чому суть цих двох все таки дуже різних оцінок. Адже Донцов

пропонував роз'єднання в ім'я перемоги однієї партії (ордену) та її цілковитої домінації над іншими, тоді як я є противник диктатури коштом свободи і права на життя інших. Я є адвокат вільної гри сил. Я виступаю за вільну конкуренцію ідей і програм, за існування паралельно діючих груп, партій, рухів, центрів, за чесну гру між ними (реґульовану законами). Правда, я проти «консолідації за всяку ціну», бо, на мою думку, вона збіднює життя, забиває ініціативу, обчімхує програми, доводить до посередности, відбирає шанси використовувати (одночасно) різні нагоди і кон'юнктури, породжує та поширює розбрат. До чого тут Донцов? Правда, признаюсь, я маю до нього симпатію за його глибоку віру, за динаміку, за готовість іти на барикади за свої переконання. Я, як і він, не піду на співпрацю з кожним «ради пошани до людини, не зважаючи на її погляди», як пише Цимбалістий. Не піду на компроміс з диктатурою, тоталітаризмом, однопартійністю, тобто з концентраційними таборами, тюрмами та засланням, з поділом людей на кращих і гірших.

Подібно до Цимбалістого думали в 1917-23 роках російські демократи, кинувши гасло «зміни віх», тобто замирення з диктатурою Леніна в ім'я добра російської імперії. Вони за це заплатили не тільки власним життям, вони несуть також моральну відповідальність за смерть десятків мільйонів осіб, що були знищені в ім'я програми однієї партії. (Коли б на Україні створилася подібна ситуація, ми з Цимбалістим імовірно стояли б на протилежних боках барикади.)

Так думали також німецькі демократи в 1920-30 роках. Вони також ішли на компроміси, поступалися, відмовлялися від боротьби, від барикад й у висліді допустили до влади Гітлера, який зламав карк і їм, і німецькому народові та покрив сторінки його історії ганьбою крематоріїв і концентраційних таборів (я був там понад три роки і знаю з власного досвіду більше, ніж Цимбалістий з розповідей). Пригадаю йому ще раз, що Лінкольн був добрим демократом, але не цурався барикад, коли цього вимагали його переконання. На жаль, наша українська демократія (головне демократія західньоукраїнських легальних партій) після першої світової війни не має гарних традицій боротьби. Майже в кожній важкій ситуації вона капітулювала. Клясичним прикладом лідерів, які не люблять барикад, є провідники УНДО, Української Радикально-Соціалістичної Партії і Фронту Національної Єдности, які з дня приходу більшовиків на Західну Україну в 1939 році не лише розпустили свої партії (бо це належить виправдати), але й самі відійшли від політики та перейшли до приватного життя. Коли б не ОУН, народ залишився б без проводу в найкритичніший момент своєї історії. Такими є політики, що не люблять барикад.

Розкол в ОУН та його оцінка

Розкол в Організації Українських Націоналістів (ОУН) 1940 року, що стався внаслідок серйозних розбіжностей у поглядах на тему напрямних української політики напередодні німецько-радянської війни, ще нині привертає увагу української громадської думки. Це питання і досі турбує публіцистів, істориків, моралістів, психологів, але, насамперед, воно є на думці й устах майже кожного свідомого громадянина, який не раз висловлював з того приводу своє обурення, жаль, засудження, а то й почуття сорому. В українській громадській переважає думка, що той розкол є майже клясичним доказом того, що наш народ ще не дозрів до державности, бо він не вміє мирно й «культурно» полагоджувати свої внутрішні справи. До тих людей належить також Цимбалістий. Він дивиться на розкол ОУН як на вияв зразкового анархізму української вдачі та нездібности українського народу до єднання та співпраці. А я відкидаю такий погляд, і ось з яких причин.

Поперше, розколи в політичних партіях — це не українське, а універсальне явище. Воно наявне в політичному житті всіх народів і всіх часів і є частиною демократичного процесу. Там, де політичні діячі не можуть знайти спільної бази для плідної співпраці, вони здебільшого розходяться та творять окремі партії (хоч менші розбіжності полагоджують шляхом взаємних поступок).

Щоб не шокувати читача такими поглядами, я відразу перейду до прикладів. Серед них можу нагадати, що в передвоєнній Польщі існувало понад 30 партій. Між ними не було (або майже не було) такої, яка не пережила б внутрішніх криз, фіналом яких були розколи. Це стосується таких партій, як Польська соціалістична партія (ППС), Польська народно-демократична партія (ендеки), Безпартійний бльок (ББ — партія Пілсудського та Ридза Сміглого), Селянська партія та інші.

Ділилися та розколювалися партії в Італії, Франції, Іспанії та й загалом у всій Європі й поза нею. Найменше було розколів у американських та англійських партіях. Але це було тому, що в середині партій там було дозволено творити розколи у формі фракцій, що в якійсь мірі є партіями в партії, з окремими ідеологічними та програмовими настановами (відомі ліберальні та консервативні крила в Республіканській та Демократичній партіях США).

Статистично беручи, партії всіх народів колись і тепер, у минулому і в сучасному, здебільшого з'являлися на світ не шляхом новонароджень, а творилися з відламів уже існуючих партій. Такий стиль і така закономірність розвитку політичного життя. Це лише в нас, через непоінформованість, політичні поділи вважають за психічну недугу.

Подруге, в історії української політики не було жадної партії, яка не пережила б одного або більше розколів. У Галичині вже перша з них, Українська радикальна партія (1891) на чолі з Іваном Франком і Михайлом Павликом, поділилася на праве і ліве крила. З першого створилася Українська демократична партія (1899) під проводом Юліяна Романчука та Костя Левицького, а з лівого постала Українська соціал-демократична партія (1900), що її очолювали Микола Ганкевич і Р. Ярославич.

1923 року Демократична партія (вона тоді називалася Трудова) розкололася на три фракції, з яких у 1925 році постало УНДО (Українське національно-демократичне об'єднання). Але не минуло й двох років, як від нього відкололася ліва група, що оформилася в Українську партію праці (1927). Її лідерами були письменник В'ячеслав Будзиновський і посол Михайло Західний. Ще 6 років пізніше (1938) вийшла з УНДО його права фракція, яка створила Фронт національної єдності (ФНЄ). Її провідними діячами були посол Дмитро Паліїв, С. Герасимович, М. Шлемкевич та інші.

Розколювалися також ліві, комуністичні партії, наприклад, «Сельроб», Комуністична партія Західньої України тощо.

Політичне життя на підросійській Україні теж не розвивалося інакше. Починаючи з Української революційної партії (РУП, 1900), першої української партії над Дніпром, там відбувалися постійні поділи та розколи. Найпоказніше вони виявили себе в двох найважливіших партіях доби національної революції 1917-20 років: соціал-демократів і соціялістів-революціонерів. Їх новопосталі фракції стали початком нових важливих подій в УРСР, включно з добою українізації.

Потрете, розкол в ОУН 1940 року не був трагічною подією в житті українського народу.³ Навпаки, він був позитивним явищем. Без нього Україна ввійшла б в одну з найважчих діб своєї історії тільки з однією партією. Пригадаймо ще раз, що на сході України українські політичні партії були знищені вже на початку 1920-их років, а на заході (в Галичині й на Буковині) вони самоліквідувалися в 1939-40 роках після приходу туди Червоної армії. Ліквідувалися вони також на еміграції після того, як Чехо-Словаччину окупував у 1939 році Гітлер. Тоді припинили свою діяльність соціал-демократи на чолі з Панасом Феденком і соціялісти-революціонери. Не виявляли ніяких ознак життя також екзильний уряд УНР у Варшаві та центр гетьмана Скоропадського в Берліні. Так у висліді історичних подій того часу український народ залишився монопартійним: з однією живою та діючою партією —

---

3. Міркування деяких осіб, нібито розкол в ОУН був інспірований німецькими колами, не виправдовує себе вже хоча б тому, що саме друга ОУН, що постала з розколу, завдала їм найбільших турбот.

Організацією Українських Націоналістів. Звичайно, це не було здорове явище. Україні на той час було потрібно конкуруючих політичних програм та ідей. Треба було йти до мети різними шляхами. Потрібно було більше, ніж одна орієнтація. І саме тому розкол в ОУН був позитивним явищем. Це він відкрив шлях до політичних альтернатив. Починаючи з 1941 року, після подій 30 червня, він заініціював пронімецьку та антинімецьку орієнтації. Дякуючи йому створився активний антинімецький резистанс і такі його історичні вияви, як Українська Повстанська Армія та Українська Головна Визвольна Рада. А з другого боку (також дякуючи розколові), ОУН Мельника та Український центральний комітет на чолі з В. Кубійовичем могли розвивати успішну легальну діяльність і використовувати її для збереження та розбудови культурних, господарських і військових цінностей. Без активного підпілля, яке загрожувало німцям, не було б активного легального сектора. Бо в атмосфері української пасивності німці не толерували б ані УЦК, ані кооперації, ані шкільництва, ані української адміністрації. Такий погляд підтверджується подіями та становищем на східньоукраїнських землях. Там німці легко-важили українство, бо воно було пасивне, не створило опору, не стало до боротьби.

Погляд Цимбалістого (та й не тільки його), що розкол в ОУН був трагічним моментом в історії нашої визвольної боротьби, не підтверджується подіями другої світової війни. Дві ОУН могли долати труднощі тієї винятково жорстокої доби краще, ніж одна. І перший, і другий табори мали свої успіхи та поразки. Відсутність якогось з них була б утратою для України.

Третій Рим і Третій Інтернаціонал

Марк Алданов

Одні мостиви чужинці більшовізму не знають, інші ним і не цікавляться. Та чи маємо ми, одначе, право пред'являти надмірні вимоги до чужинців? Ми й самі з більшовізму знаємо майже виключно його *практику*. Для практичних висновків цього, зрештою, цілком вистачає. Але історик, імовірно, досліджуватиме і більшовицьку теорію (яку самі пп. більшовики знають погано), і генезу цієї теорії (якої вони зовсім не знають).

Історик буде чинити так, як належить чинити історикові. Він почне з того, що відкине поширену думку: невідомо звідки прийшли темні люди, почасти фанатики, почасти авантюристи, у більшості шахраї, чужі Росії, які бачать у ній на ліпший випадок хороше дослідне поле, на гірший випадок ставок каламутної води, в якій зручно ловити рибу, — прийшли, захопили владу й занастили Росію.

У цій поширеній думці дуже багато слушного. Але для історика вона все таки виявиться дещо примітивною. Він установить інтимний зв'язок більшовізму з Марксом, з Бакуніном, з Сорелем, з багатьма іншими: бож Ленін осягнув неосяжне. Потім він, імовірно, спробує припрягти більшовізм до однієї з російських філософсько-політичних традицій. І тут перед ним відкриється широке поле.

Більшовики своєї традиції майже не створили, як не вважати традицією ідейний грабунок та ідейні погроми. Але припрягти їх, в історії взагалі й особливо в російській історії, можна багато до чого. Тут доречно згадати Ткачова, Нечаєва й Авакума, Грішку Отреп'єва і Стеньку Разіна, і багатьох інших. Можливо, найліпше визначення більшовізму було дане піввіку тому Герценом, який пророкував велике майбутнє в Росії тому, хто зуміє сполучити в собі царя і Стеньку Разіна. Це визначення, як не можна більше, пасує Ленінові, але воно стосується, головним чином, знову ж таки до більшовицької *практики*. Стенька Разін, звичайно, постать у російському житті вельми знаменна. Але в *теоретик* він непридатний навіть більшовикам. Куди ж припряже історик більшовиків у розумінні теорії? Та певніше над усе до їх антиподів — до слов'яно філів.

Це останнє споріднення у нас до громадської самосвідомости не досягає. З причин чисто зовнішніх «акциденцій» нам трудно помиритися з думкою, що Ленін і Троцький, бодай частинно, являють собою духовних спадкоємців Кіреєвських й Аксакових. Звичайно, зовнішні прикмети говорять проти такого порівняння. І соціальна структура більшовізму цілковито відмінна від слов'яно-фільської, і Троцький сам по собі, розуміється, ніяк не схожий на Кіреєвського. *Словесність, мундир, обряди* у слов'яно-філів були інакші: Константин Аксаков не носив червоного нарукавника. Він носив російську (за словами фахівців, зрештою, перську) мурмулку й зіпун 17 століття, «пошитий французьким кравцем». Слов'яно-філи пили шампанське, розводячи його квасом. У Радянській Росії п'ють денатурат, нічим його не розводячи. Тоді в Москві був третій Рим («Москва єсть третій Рим, а четвертому не бути»). Тепер у Москві третій Інтернаціонал (четвертому, звичайно, теж не бути). Не про це й мова. За відмінністю *акциденцій* не слід переочувати різницю місцями подібність *субстанцій*: більшовики виявилися надзвичайно злою сатирою на слов'яно-філів.

Я мав уже нагоду цитувати слова, які кожен сучасний читач міг би з цілковитою правдоподібністю приписати Ленінові або Троцькому, тим часом як насправді автором їх є Ф. М. Достоевський: «Ми не Європа, яка вся залежить від бірж своєї буржуазії і від спокою своїх пролетарів, купованого уже останніми зусиллями тамошніх урядів, та й то лише на якийсь час». Як пошукати, то таких цитат можна знайти скільки завгодно й у першого й у другого, й у третього покоління слов'яно-філів.

Та російська самобутність, та *особлива стаття*, якою захоплювався Тютчев у своєму відомому чотиривірші, який потерпів від не менш відомої пародії Владіміра Соловйова, ледве чи могла б знайти більш ревних і своєрідних прихильників, ніж теперішні господарі Москви. Де вже бути самобутнішому шляху від того, по якому більшовики повели Росію. Правда, тут належить зробити теоретичне застереження: по тому ж таки шляху вони з повною готовістю повели б й усі інші країни. Але західноєвропейський світ, що б там не було, за ними покищо не йде, і більшовицька самобутність, виходить, нічого з своїх гідностей не втрачає. До того ж, деякий прозелітизм у відношенні до західних країн виявляли свого часу й дехто з практиків слов'яно-фільського руху. А коли хочете, то не тільки й практики. Брати Аксакови, наприклад, дуже любили говорити про загальнолюдський характер свого вчення. Константин Аксаков одверто писав: «можливо, світ не бачив ще того загального, людського, яке явить велика слов'янська, і саме російська, природа».

З другого боку, ледве чи існувала від створення світу країна, в якій було б так радикально здійснене «премудре незнання чужоземців», як у радянській Росії. У цій останній під цю пору на

волі гуляють лише два чужоземці — капітан Садуть і лейтенант Паскаль: усі інші сидять у в'язниці. Тобто, теоретично знову ж таки належало б зробити застереження: радянська Росія ув'язнює в тюрмах тільки «буржуазних» і «дрібнобуржуазних» чужоземців: чужоземним більшовикам вона, навпаки, була б рада всією душею, як дорогим гостям. Але — що поробиш з долею? — до Москви уперто не хочуть тепер їхати взагалі ніякі чужоземці. Найпалкіші залицяльники до радянського ладу, яких доля заносить до Росії, чомусь дуже швидко звідти виїжджають (як, наприклад, Артур Рансом, який прожив у Москві цілих шість тижнів).

У травні 1919 року Ленін представив велику доповідь московському соціалістичному конгресові, який заклав підвалини Третього Інтернаціоналу. У цьому історичному документі він з властивою йому люттю викривав гидоту сучасного західноєвропейського устрою і красномовно доводив, що справжня свобода існує тільки в радянській Росії. При читанні цього документу мені трудно було позбутися думки, що деякі його твердження являють собою справжній плагіят з Константина Аксакова. Цей не дурний і дуже шляхетний дивак миколаївської Москви теж красномовно викривав свого часу західноєвропейську цивілізацію. «Захід, — писав він, — увесь просякнений лжею внутрішньою, він став огидним явищем» (дослівно). — «Ні, свобода не там, — писав Аксаков. — Вона в Росії». Підданець Миколи I, п'ять років змагавшись за право носити бороду і цього права так таки й не домігшись (бороду довелося зголити), не з меншою серйозністю вихваляв свою свободу, ніж Ленін — свободу клієнтів Всеросійської Надзвичайної Комісії.

Розуміється, з формального боку і тут можливе застереження: Ленін викриває не Захід взагалі, не Захід «як такий», а Захід капіталістичний. Але це застереження рішуче не шкодить аналогії. Як ми бачили, і слов'яно філи — особливо пізніших поколінь — любили поговорити про біржі західноєвропейської буржуазії. Звинуваченням панівних клас, звеличенням клас пригноблених їх теж аж ніяк не можна було здивувати. Тільки їх мова тепер дещо застаріла: замість слова «капіталісти» вони вживали слово «публіка», замість «пролетаріят» говорили «народ». Либонь, досить нагадати одне знамените визначення того ж таки Константина Аксакова: «у публіці — бруд у золоті; у народі — золото в бруді». Одне слово, слов'яно філи були демократи. Яка ціна була в житті їх демократизмові — інше питання. Л. Н. Толстой зі своєю холодною посмішкою оповідав, що ціну цю він збагнув одного разу з наступного маленького епізоду: він ішов по Арбату, у звичайному селянському одязі; йому назустріч проїжджав хвацько в кареті вождь слов'яно філів І. С. Аксаков. Толстой уклонився. Аксаков поверхово оглянув його і не вважав за потрібне відповісти: у постаті

старого мужика він не впізнав графа Толстого. Бруд у золоті не вшанував уклоном золота в бруді. Слов'янофіли були такі самі демократи, як більшовики. Месіянстична віра Леніна бачить у пролетаріяті втілення всіх можливих у природі чеснот. І як же, попри це, пильно розстрілюють робітників у радянській і пролетарській Росії.

Можна було б у цій аналогії піти й далі. Сама ідея взаємовідносин між владою і суспільством, які сьогодні існують в Москві, невиразно накреслювалася — звичайно, не в дослівно тому самому вигляді — ще слов'янофілами.

Коли сів на престол Олександр II, Константин Аксаков подав йому записку під назвою: «Про внутрішній стан Росії», яка містила в собі наступні тези:

«I. Російський народ, не мавши в собі політичного елементу, відокремив державу від себе і державствувати не хоче.

«II. Не бажаючи державствувати, народ віддає урядові необмежену владу державну.

«III. Намість того, російський народ бере собі моральну свободу, свободу життя й духа.

«IV. Державна необмежена влада без втручання до неї народу — може бути тільки необмеженою монархією.

«V. На підставі таких засад будеться російський громадянський устрій: урядові (доконечно монархічному) — необмежена влада державна, політична; народові — повна свобода моральна, свобода життя і духа (думки і слова). Єдине, що самостійно може і повинен пропонувати безвладний народ повновладному урядові, — це думку (отож, силу суто моральну), думку, яку урядові вільно прийняти або не прийняти».

Усе це майже зворушливе в своїй дитячій наївності. Імовірно, ні Олександр II, ні граф Блудов, через якого була подана записка, ні навіть сам Аксаков не сприймали її поважно, як державну справу. Можна також з деякою певністю припустити, що Ленін аксаковської записки ніколи не бачив на вічі. Тим не менше накреслення її він виконав дуже значною мірою. Цілковито погоджуючися з першими двома тезами, він прибрав до своїх рук необмежену державну владу. Щодо п'ятої тези, то він виконав її лише частково. У Всеросійській Федеративній радянській республіці народ, не маючи в собі політичного елементу, не має і права на «думку, яку урядові вільно прийняти або не прийняти». Але «обмеження», які встановив Ленін і які не мають, здається, прецедентів щодо безсоромности в культурній історії, стосуються тільки зовнішнього вияву моральної свободи. Більшовики відокремили свободу духа від свободи слова. Аксаков вважав, що слову немає потреби виявлятися в дії. Ленін визнав, що немає жадної потреби духа в слові. Більшовики відійшли від гнилого Заходу ще далі на схід, ніж

слов'яно філи: індуські факіри виховують моральний дух мовчанкою й умертвінням плоті; творці голоду і «чрезвычайок» створили для російського народу такі умови життя, за яких він не має потреби в добровільному самокатуванні: кожен житель радянської Росії нині той самий індуський факір.

Тепер більшовики завойовують південну Росію (тобто Україну — пер.). Я читаю заяви більшовицької преси про червоний Київ, про радянський Харків, про комуністичну Одесу, про братню руку допомоги, яку через голови гадів буржуазії, що всаджують кинджал в спину революції, простягають цим червоним городам червона Москва і червоний Петроград; читаю також про те, котрий з південних городів треба ошасливити захопленням у першу чергу, — і мені пригадується одна з передових статей Івана Аксакова: «Моря і Москви хоче доступити Київ, дужче моря Москва потрібна Харкову; Києву — перша пошана, та шкода образити й Харків. Чи ж Русь-Велетень так казноу-калиткою вихудла й ума-розуму стерялася, що не на силу її велетенську, не на її ум-розум за одним разом обидві путі здобути, обоє моря, залізом сягнути до Чорного через Київ-град й Озівське на ланцюг у Москві через Харків узяти, щоб в образі не стало?» От тільки поставити перед усіма геогра фічними назвами цієї політичної билини відповідні епітети: Червоний, радянський, комуністичний, — і в тоні подібність з «Правдой» буде разюча. Та сама розгнуздана хвалькуватість й у відношенні до іноземних держав. Читаєш новини більшовицьких газет: у Парижі засідають ради, у Лондоні спалахнула комуністична революція, на Райні чекають не дочекаються появи армії Троцького для спільної боротьби з імперіялістами всього світу... Зрештою, чому б і ні? Чи радянська Русь так казноу-калиткою вихудла й умом-розумом стерялася, що не на силу її велетенську, не з її умом-розумом — закидати буржуазну Європу — ну, не шапками, так проклямаціями?

Самобутність, — хороша річ, доки її не піддають своєрідним дослідам *reductionis ad absurdum*. Від диму *мієї* й *цієї* самобутности треба звільнитися раз і назавжди. Ми бачили — на власні очі, без кольорових шкелець теорії — Європу і Росію і до війни, і під час страшного іспиту, і після нього. Не все в Європі добре, про це нема що й говорити. Але й з усім тим поганим, що є в ній, в Європі не тільки нам, а й Америці можна і належить багато чому повчитися: у висліді грізної науки життя ми починаємо *доходити до азбуки*, до азбуки потугінських ідей. Ніколи не шкодить, звичайно, повторювати азбуку, хоч це й нудно. А чи ж не азбука наводить нас на думку, що треба якнайкорше забути саму можливість протиставлення двох понять: Європа, Росія.

У ділянці внутрішніх взаємовідносин «старшого й менших братів» ми, дякувати Богові, теж починаємо доходити до азбуки.

Нам довелося переконатися в тому, що й «публіка» не суцільний бруд, і народ не суцільне золото. Життя меланхолійно поставило тут знак рівності: публіка варта народу, народ вартий публіки. Їм лишається тільки так або інакше простягнути одне одному руки; і дай Боже, щоб це було зроблене якнайскоріше: інакше буде погано і публіці і народові.

1919 рік

Переклад з рос. І. Кошелівця

Від перекладача. Це було написане понад шістьдесят років тому, і хоч більшовицька практика й теорія зазнали багатьох змін за цей час, в оцінці більшовізму цей нарис не втратив актуальности. А під цю пору актуалізується ще й по-новому. Річ у тому, що останнім часом, особливо після появи на еміграції А. Солженіцина, частина російської преси стала на тому, що історія Росії зупинилася на 1917 році, бо те, що будують відтоді більшовицькі узурпатори влади, не має нічого спільного з духом і традиціями старої Росії, і таким чином росіяни не відповідальні за все, що діється в СРСР протягом тих десятиліть. Алданов був іншої думки. Ще не встигли більшовики зміцнитися при владі, як він упізнав у політиці Леніна і Троцького втілення в життя ідей російських політиків і мислителів від протопопа Аввакума до Нечаєва, Ткачова і слов'янофілів. Більшовицька практика тільки підтвердила правильність спостережень Алданова. У цьому його актуальність сьогодні.

Марк Алданов (1882-1957) — автор романів, п'єс, історичних і філософічних творів, один з найпопулярніших письменників російської еміграції. Нарис «Третій Рим і Третій Інтернаціонал» взятий з його зб. «Огонь и дым» (Париж, 1922).

БОРИС ТЕН

У числі від 24 березня «Літературна Україна» подала вістку про смерть заслуженого педагога і письменника, що працював головне в ділянці перекладання, Бориса Тена; як звичайно в цій газеті без подання точної дати.

Борис Тен — псевдонім, утворений з розтину надвое старогрецької назви Дніпра — Бористен. Справжнє ім'я і прізвище покійного письменника — Микола Хомичевський. Народився він 9 грудня 1897 року в селі Дермані на Волині в учительській родині. Закінчив Волинський інститут народної освіти у Житомирі (1922) та Московський музично-педагогічний інститут. Працював на музичній, театральній та музично-педагогічній роботі, був завідувачем літературної частини обласного музично-драматичного театру, викладав латинську мову в Житомирському інституті іноземних мов та педагогічному інституті.

Перший вірш Борис Тен надрукував 1923 року в харківському журналі «Червоний шлях». Відтоді ще в пізньому віці видав збірку сонетів «Зоряні сади» (1970), головне ж працював як перекладач. У різноманітній перекладницькій діяльності з європейських мов йому належать переклади «Розбійників» і «Вільгельма Телля» Шіллера (1955 і 1959), «Річарда III» Шекспіра (1952 і 1964); з французької Тен перекладав Андре Шеньє та пісні французької революції; з слов'янських мов — Ю. Словацького, А. Міцкевича, А. Пушкіна, Л. Толстого та ін. На замовлення українських театрів Борис Тен переклав низку п'єс (у тому числі «Антигона» Софокла, «Медея» Евріпіда, «Антоній і Клеопатра» Шекспіра, «Торквемада» Гюґо, «Уріель Акоста» Гуцкова) і лібретт опер («Баль-маскарад» Верді, «Норма» Белліні, «Абесалом і Етері» Паліяшвілі та ін.).

Та головна і незмірно велика заслуга Бориса Тена перед українською культурою — в його перекладах з грецької класики: «Прометей закутий» Есхіла (1949), «Хмари», «Лісістрата», «Жаби» Арістофана (1956), «Поетика» Арістотеля (1967). Справжнім життєвим його подвигом були переклади «Одіссеї» (1963 і 1968) та «Іліяди» (1978) Гомера, виконані бездоганно чистою, сказати б, класичною літературною мовою. За свідченням відомого класичного філолога Андрія Білецького, ці переклади зроблені «на рівні сучасних вимог, відповідно до норм сучасної української літературної мови, з оглядом на останні досягнення в ділянці текстологічного та історико-літературного дослідження гомерів-

ського епосу». Саме ці два останні переклади забезпечили покійному Тенові славу сеньйора українських перекладачів нашого століття.

У цьому ж числі «Літературна Україна» містить дві статті на пошану покійного письменника: Дмитра Павличка та Валерія Шевчука. Перший, сам поет і перекладач, звертає увагу на потребу наукового вивчення перекладацької майстерности Тена:

«На жаль, у нас немає жодного дослідження, де були б хоч би частково вивчені його творчість, перекладацька методологія, новаторська стилістика, багатюща мова. Настала пора засвоювати цей величезний материк на рівні науковому. Одні загальні слова захоплення й похвали ні на йоту не змінять печальної ситуації, в якій опинилася наша перекладна література по смерті цього титана».

Валерій Шевчук, сам бувши родом з Житомира, в якому прожив довге життя Борис Тен, згадує покійного як свого вчителя: «...бо саме Микола Васильович був тим, хто підтримав інтерес до мистецтва слова в сімнадцятирічного хлопця з тетерівської околиці, і не тільки підтримав, а й посприяв, щоб я полюбив це мистецтво душею».

І як славного громадянина міста Житомира:

«Це була велика людина мого рідного міста, бо кожне має їх, отаких. Їх упізнають на вулиці, дивлячись з пошаною та інтересом, і вони мимовільно стають образом самого міста, чимось особливим у ньому і конче гідним уваги. Через це, коли кажемо „Житомир“, то першою асоціацією в мене постає — Борис Тен...».

Мистецьке Торонто

Осінь 1982 року в Торонто почалася винятково цікавою подією: у четвер 16 вересня в галерії Канадсько-української мистецької фундації (КУМФ), що на вулиці Західній Блур, відкрито світову виставку українських мистців. Її відкрив міністер провінції Онтаріо в справах громадянства і культури Брус МекКафрі в присутності близько 500 осіб. У вступному слові міністер підкреслив, що на виставці показано 120 творів 87 мистців українського роду з 9 країн світу. Вітаючи організаторів, міністер заявив, що така виставка має великий вплив на розвиток культури в Онтаріо, як і на багатокультурність країни.

На відкритті виставки було присутніх коло 30 мистців, а також голова Святослав Гординський і члени журі: Мирон Левицький та д-р Богдан Стебельський, представники Мистецької галерії Онтаріо, Мистецької ради Онтаріо, Асоціації галерій Онтаріо та представники міністерства громадянства та культури. Виставку фінансово підтримав провінційний уряд та Шевченківська фундація у Вінніпегу.

Каталог виставки має тримовний (український, англійський та французький) життєпис кожного мистця — учасника виставки і поруч з ім'ям одну кольорову репродукцію. Вступне слово до каталога написав Святослав Гординський, його редактор і голова організаційної комісії виставки.

Світова виставка українських мистців — великий успіх Канадсько-української мистецької фундації, дуже молоді інституції, засновані щойно 1975 року Михайлом і Ярославом Шафранюками. Фундація зареєстрована в Онтаріо як неприбуткова установа, метою якої є допомагати розвитку мистецтва, стимулювати зацікавлення української громади мистецтвом і сприяти співпраці між артистами.

Основним фондом галерії є близько 200 картин, які подарували їй засновники. Колекція збільшується, і, відкриваючи виставку, міністер МекКафрі заявив, що уряд Онтаріо дає додаткові субсидії, щоб галерія могла закупити деякі картини зі світової виставки. За сім років існування галерії в ній відбулося вже понад сто індивідуальних виставок і кілька колективних.

Канадсько-українська мистецька фундація є членом Об'єднання онтарійських галерій і музеїв.

24 жовтня в акустичній залі Месі Гол відбувся концерт церковної музики з нагоди п'ятдесятиріччя заснування Братства українців-католиків у Канаді. У концерті взяли участь: хор «Бурлака» під диригуванням Олега Хміля, хор «Веснівка» (диригент Квітка Зорич-Кондрацька) та збірний хор міста Торонто — диригував Зіновій Лавришин. В останньому співали учасники хорів «Бурлака», «Веснівка» і «Ватра» та пара фіяльних хорів. Виступив також бас-баритон з Нью-Йорку Андрій Добрянський. Програма концерту відзначилася доброю виконавською майстерністю. Як окремі хори, так і збірний хор виявили розуміння та відчуття творів нашої релігійної музики минулих століть.

У програмі переважали рідко виконувані твори, що й було особливою прикметою цього концерту. Більшість творів виконано «а капеля» — без інструментального супроводу, як їх первісно й виконувано. Частина творів виконувалася у супроводі фортепіана, акомпаньювала Зеня Кушпета. Були виконані: «Покаяніє» Артема Веделя, «Владико неба і землі» С. Гулака-Артемовського, «Блажен муж» (київського розспіву) Андрія Гнатишина, «Слава, єдинородний», «Под Твою милость», «Аве Марія», «Радуйтеся Богу», «Господи, силою Твоєю», Концерт ч. 3 — Дмитра Бортнянського, «Діво Маріє» Миколи Фоменка, «Милосердя двері» С. Львівського, «Во всю землю» Максима Березовського, «Ой, зійшла зоря» в обробці М. Леонтовича з солістом Добрянським. Співак окремо виконав також «Кант св. Димитрію» та «Кант Божій Матері» Антона Рудницького в супроводі фортепіана, акомпаньював Тома Гриньків.

У 1981 році в Торонто під назвою «Музикус Бортнянський» створився новий хор. 23 молодих виконавців з новим у Торонто диригентом Мироном Максимовим 5 листопада дуже гарно проспівали 5 концертів Бортнянського. На програмці концерту англійською мовою пояснювано, що ці молоді люди зійшлися в хорі з бажанням виконувати твори українського композитора Дмитра Бортнянського. Учасники хору прагнуть знайомити публіку з творами українського класичного репертуару. Вдалий концерт справді ознайомив присутніх українців і чужинців з українською музикою 18 століття. Цікаво зауважити, що третина хористів та оркестра складається з неукраїнців, любителів української музики. Крім 10, 27, 29, 30 та 32 концертів Бортнянського, хористи проспівали «Кіріє елейсон» учителя Бортнянського Бальдассаре Галуппі та «Вечірню ісповідника» Моцарта. Ці два останні твори з оркестрою. Твір Моцарта уперше виконувався українською мовою

в перекладі з латинської диригента Максимова. Сопранову партію сольо в цьому творі майстерно виконала Галя Дитиняк.

■

21 листопада відбувся симфонічний концерт української симфонічної музики в новій по-сучасному обладнаній концертній залі Рой Томсон Гол у Торонто. У програмі концерту були два великі твори: прем'єра «Української симфонії ч. 4» Юрія Фіяли та північноамериканська прем'єра кантати-симфонії С. Людкевича «Кавказ» на слова Шевченка у виконанні симфонічної оркестри та Українського оперного хору під диригуванням Володимира Колесника.

Юрій Фіяла, один з найвидатніших сучасних канадських композиторів, написав Симфонію ч. 4 ще в 1973 році на замовлення Канадської радіомовної компанії СВС. Композитор використовує в цьому творі українські мелодії в сучасній гармонізації при цікавому співзвучанні інструментів і в своєрідному ритмі. Мелодія народної пісні, майже в традиційному звучанні, але завдяки новому ритмові та сучасній гармонії, сприйнятна і для пересічного вуха, хоч твір вважається атональним. Прем'єра симфонії пройшла з успіхом. Присутнього композитора, шістдесятиріччя якого відзначала тоді Канада, глядачі нагородили оваціями.

«Кавказ» Людкевича був виконаний повністю на цьому континенті також уперше. Ця велика кантата — симфонія на чотири частини, — сповнена динамічної та драматичної напруги, полонила слухачів, а Український оперний хор співав напрочуд гарно. Чистота інтонації, точність ритму та дуже виразна дикція дали слухачеві можливість зрозуміти та пережити кожне слово. 2800 присутніх у вщерть виповненій концертній залі, стоячи, оплесками та вигуками «Браво!» нагородили диригента Колесника, асистента диригента Лавришина та всіх учасників концерту за чудове виконання.

■

Квартет «Верховина» з Торонто відзначив своє тридцятиріччя концертами 4 грудня у Вінніпегу, 5 грудня в Едмонтоні та 12 грудня в Торонто.

Квартет, заснований 14 жовтня 1952 року, поставив собі за мету «... плекати та ширити українську співочу культуру...». За тридцять років існування в квартеті співало 18 виконавиць, з них 16 прибуло на ювілейний концерт до Торонто. Незмінним у квартеті є лише його мистецький керівник Олена Глібович. Акомпаньйорки квартету — Стефа Жовнір-Клос та Андріяна Раделицька. За час

свого існування квартет «Верховина» дав багато самостійних концертів по всій Канаді, а також у США і брав участь у громадських і мистецьких імпрезах. Репертуар квартету величезний. «Верховинки» завжди виступають у цікавих костюмах. А на тридцятиріччя Ганна Троян запроєтувала їм гетьманське убрання. Теперішні «верховинки» Богдана Ігнатович, Валентина Курилів, Оксана Макогон та Надія Коханська виконували в концерті твори Гайворонського, Бортнянського, Гомоляки, Недільського, Кос-Анатольського, Заремби, Гнатишина, Дремлюги, Веселовського, Безкоровайного, Івасюка та Скорика.

Оксана Бризгун-Соколик

Нова студія про російську інтелігенцію

Nahirny, Vladimir C., *The Russian Intelligentsia: From Torment to Silence*. New Brunswick, N. J. (Transaction Books), 1983, 200 pp.

Тема російської інтелігенції не нова. Вона вже має доволі велику літературу, і то не тільки російською але й західними мовами. Одначе, попри те, що над цією темою вже працювали науковці і публіцисти, праця Нагірного вносить щось нове в аналізі і розуміння російської інтелігенції як соціологічного й історичного явища. На думку рецензента, головний вклад Нагірного у вивчення російської інтелігенції полягає в тому, що він створив переконливі концепційні рамки, які пояснюють співвідношення суспільних ідеологічних груп. У центрі цієї концепційної структури лежить питання інтелігенції. Інакше сказавши, праця Нагірного — це студія про настанови та ідеї, які мали вирішальний вплив на формування інтелігенції як ідеологічної групи і, в дальшому, про настанову інтелігенції до одиниць та інших суспільних груп.

Перших два розділи книжки — це своєрідний вступ до самої проблеми інтелігенції. З висновків автора ясно, що термін «інтелігенція» сприймався дуже по-різному. Для одних інтелігенцією була освічена і півосвічена верства, для інших інтелігентами були науковці і мистці, ще для інших інтелігентами були ідеологічно зорієнтовані письменники і публіцисти. Найчастіше, одначе, пояснює автор, називано інтелігентами тих освічених і півосвічених людей, які несли смолоскип ідеологічної просвіти і служили різним справам (causes): народові, пролетаріатові, прогресові чи революції. Для інтелігентів важливе було не так творення культурних вартостей, як підпорядкування культури колективним цілям.

Другий розділ своєї праці Нагірний присвятив питанню формування культурної еліти в Росії. Згідно з його дослідженням, література в Росії була доменою аристократії, тоді як наука і практичні професії належали людям недворянських суспільних верств і чужинцям, між якими було доволі багато українців. Цікаво, що більше ніж половина лікарів і науковців походила з священничого стану.

Починаючи з третього розділу автор розглядає феномен інтелігенції, початки якої походять з літераторів, у більшості аристократичного походження. Зустрічаючись у літературних салонах, літератори витворювали свій власний (своєрідний) життєвий стиль, що з часом перетворювалося на самосвідомість окремішності письменників як культурної групи. Звичайно, вони далі залишалися «gentlemen-litterateurs», і служіння престолові, а тим самим і всій соціально-політичній структурі, було не тільки світоглядною справою, але й засобом збагачення і набуванням титулів і почесей.

За панування Миколи I появляється новий тип літератора, який жадає свободи вислову й інтелектуальних шукань. На відміну від своїх попередників, ці літератори не писали од царям, і більшість з них відмовилася служити державі. Як люди ідейні, ці письменники стали першими російськими інтелектуалами.

Починаючи з п'ятого розділу, Нагірний аналізує діяльність російської інтелігенції, метою якої було ідеологізувати все російське інтелектуальне життя, щоб цим способом підпорядкувати суспільство ідеологічним настановам. Інтелігенти цього типу, як доводить Нагірний, трималися переконань, в яких ідеї висувалися на перше місце, а людей вони любили або ненавиділи тільки як втілення ідеї, які вони приймали або відкидали.

Для Белінського, Чернишевського чи Добролюбова персональні людські зв'язки чи співчуття людській долі не мали жадної вартости, якщо вони не віддзеркалювали якогось символічного значення. Вони, твердить Нагірний, могли говорити про людство як колективне поняття, в якому не було місця для одиниці, для конкретної особи з усіма її пориваннями і потребами. Для інтелігентів цього типу особистих відносин не було, бо не було конкретних осіб, були тільки люди як втілення символів.

Варто підкреслити, що інтелігенти, особливо в другій половині 19 століття, не тільки творили символи і вартості, але й беззастережно служили тим вартостям. Поволі вони виробили ідеологічну ментальність з характеристичною нетолерантністю, фанатизмом і доктринерством. Бажаючи ідеологізувати цілість культурного життя, щоб у цей спосіб запрягти його на службу колективним ідеалам, інтелігенти звернули особливу увагу на літературу, яка, на їхню думку, повинна була стати ідеологічним важелем, завданням якого було наvertати суспільство до політичних ідей і тим приспішити перемогу їхніх переконань. Тобто, з погляду інтелігенції, література мала єдину функцію — служити знаряддям політичних ідей. У цьому велика подібність до сучасного розуміння завдань літератури і взагалі культури в Радянському Союзі!

Нагірний досить докладно аналізує настанову інтелігенції до символів, головне таких, як народ і пролетаріат. Зрозуміло, що для народницької інтелігенції «народ» був провідною зіркою і центральною ідеєю, якій вони присягалися у вірності й відданості. Однак, як це доводить автор, це обожнення «народу» як символу не мало нічого спільного з настановою інтелігентів до поодиноких людей які належали до «народу». Для них «народ», який складався з неписьмених мужиків, був нічим. За словами «Народної волі» (листопад 1879), селянин «є в'ючною твариною, свого роду бараном, який живе тільки для того, щоб пастух міг з'їсти його м'ясо або пошити одяг з його вовни і шкіри. Він є нулем».

З часом, коли російська інтелігенція захопилася марксистськими ідеями, вона замінила символ «народ» символом «пролетаріат».

Однак, на відміну від декого з народницьких інтелігентів, які хотіли (бодай теоретично) злитися з народом, марксистські інтелігенти хотіли організувати тільки пролетаріат для боротьби за владу, тримаючися оподалік від нього. До речі, як доводить Нагірний, Ленін стояв виразно на позиції, метою якої було зберегти чітку лінію розмежування між робітниками (пролетаріатом) і керівними кадрами партії. Коротко кажучи, він відстоював принцип елітарности, який за своєю природою протинародний і протидемократичний.

Закінчуючи цей огляд, можна ствердити, що Нагірний написав ґрунтовну працю, яка робить суттєвий вклад в наше розуміння постання інтелігенції як ідеологічної групи. Книжка написана з великою ерудицією і добрим знанням російської і західноєвропейської історії, громадської думки.

Єдиною вадою книжки є вживання автором чужих слів, а то й цілих фраз без англійських відповідників. Ця практика автора примушує читача дошукуватись якогось особливого значення слів, які, у більшості випадків, можна б передати якщо не точно, то хоча б описово англійською мовою.

Тарас Гуңчак

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Мойсей Фішбейн*: Вечір без колискової.
7 *Мирослав Шкандрій*: Микола Хвильовий.
15 *Вільям Джей Сміт*: 3 книжки «Дерево подорожнього».
Переклав Богдан Бойчук.
22 *Яків Сорокер*: Музичне життя в Ізраїлі.
29 *Валеріян Ревуцький*: Ювілейний диптих.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 36 *Юрій Шевельов*: Українізація: радянська політика 1925-1932 років.

СПОГАДИ

- 58 *Докія Гуменна*: Діти з очима суддів.

СИЛЮЕТИ

- 81 *Михайло Хейфец*: В'ячеслав Чорновіл — зеківський генерал.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 97 *Богдан Осадчук*: Подвійна мораль чи роздвоєння свідомості?

ДИСКУСІЯ, РОЗМОВИ

- 103 *Роман Ільницький*: Постскрипtum до дискусії про єдність і роз'єднання.

ДОКУМЕНТАЦІЯ І ПУБЛІКАЦІЇ

- 114 *Марк Алданов*: Третій Рим і Третій Інтернаціонал.

ПОСМЕРТНА ЗГАДКА

- 120 Борис Тен.

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 122 *Оксана Бризгун-Соколик*: Мистецьке Торонто.

РЕЦЕНЗІЇ

- 126 *Тарас Гунчак*: Нова студія про російську інтелігенцію.

Адреси наших представників

- Австралія:** Library & Book Supply
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046
- Аргентина:** Dr. M. Wasylyk
Cooperativa de Credito
«Renacimiento»
Maza 144
Buenos Aires
- Велико-
британія:** Mr. S. Wasylyk
4, The Hollows.
Silverdale, Wilford
Nottingham
- Ізраїль:** G. Shakhnovich
Harav Maymon St. 2, Apt. 31
Bat — Yam
- Канада:** Nina Hlytzkyj
254 West 31st St. 8 th Floor
New York, N. Y. 10001
- США:** Nina Hlytzkyj
254 West 31st St. 8 th Floor
New York, N. Y. 10001
- Швейцарія:** Dr. Roman Prokop
Muristrasse 82
3006 Bern
- Швеція:** Kurylo Harbar
Box 1062
141 22 Huddinge 1

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ**місцевих «СУЧАСНІСТЬ»**

на 1983 рік

одно число: річно:

Австралія	3.—	30.— дол.
Австрія	45.—	450.— шил.
Англія	1.25	12.50 фун.
Аргентина	7000.—	70.000.— пез.
Бельгія	100.—	1.000.— б. фр.
Бразилія	200.—	2.000.— н. круз.
Венесуела	3.50	35.— ам. дол.
Голляндія	7.—	70.— гул.
Ізраїль	20.—	200.— шек.
Канада	3.50	35.— ам. дол.
Німеччина	6.—	60.— н. м.
США	3.50	35.— ам. дол.
Франція	15.—	150.— ф. фр.
Швейцарія	6.—	60.— ш. фр.
Швеція	15.—	150.— к.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 22.— ам. дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.

Адреси для валют: Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
Müllerstr. 33, Rgb., 8000 München 5

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-909

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

Василь Барка

СВІДОК ДЛЯ СОНЦЯ ШЕСТИКРИЛИХ

Строфічний роман

«Сучасність». 1981, 4 томи, 500 стор. кожний. У твердій обкладинці. Вступна стаття Віталія Кейса. Мистецьке оформлення Якова Гніздовського.

Видавання здійснене заходами Кураторії та Ділового комітету фонду видання творів Василя Барки — завдяки передплатам і пожертвам шанувальників Барки.

«Свідок» — це епопея української людини нашого сторіччя — через комуністичний «рай» до виходу на еміграцію.

Видавництво ще має до продажу обмежену кількість комплектів «Свідка».

Ціна 100 ам. дол.

Йосип Гірняк

СПОМИНИ

Нью-Йорк, 1982, 485 стор. У твердій обкладинці. Упорядкував Богдан Бойчук. Мистецьке оформлення Ореста Слупчинського. 52 стор. фотографій.

Спомини Йосипа Гірняка — від раннього дитинства до еміграції — це не тільки автобіографія автора. Це історія українського театру взагалі, історія «Березоля», з біографіями акторів української сцени. Це також розповідь очевидця про події і культурне життя України, яка захоплює читача від першої до останньої сторінки.

Ціна 23 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасности» висилати на адреси В-ва:

В Європі:

**Sučasnist
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5
Federal Republic of Germany**

У США і Канаді:

**Nina Ilnytkyj
254 West 31st St. 8th Floor
New York, N. Y. 10001
USA**